

УДК 902(477.7)"6383"

Дзиговський О. М., Островерхов А. С. (Одеса)

ДО САРМАТСЬКОГО САКРАЛЬНОГО МАТЕРІАЛОЗНАВСТВА

Земля вміщує тіло, камінь – ім'я та душу
(Римська епітафія)

В свідомості архаїчних колективів „достатньо експліцитно співвідносяться країни світу, боги і тварини, пори року, стихії, частини тіла, кольори, інколи геометричні форми, деякі географічні терміни, соціальні ранги, спеціальні атрибути...” Тому близькі поняття можуть бути переданими в кодї „географічному”, „календарному”, „кольоровому”, „анатомічному” тощо¹.

У людини здавна існувала віра у особливі надприродні властивості різних речовин: землі, глини, каменю, металів, скла, викопних смол, кісток тварин, рослин тощо. У міфологічному кодї речовини співвідносилися з космічними сферами. Наприклад, у давньоіндійській міфології трьом сферам буття відповідали три категорії матеріалів. Жертвоприношення живим батькам робилися у глиняному посуді. Померлим предкам відповідав посуд, зроблений з каменю. Небесну воду, яку споживали першопредки, потрібно було тримати у металевому посуді². Сакральні матеріали могли „впливати” на стан здоров'я людини та її психіку³. Володіння ними могло „захистити” у реальному й потойбічному світі від впливу згубних сил. „Вірно вибраний тип мінералу, зображення, яке потрібно було вирізати на амулеті, імена богів й демонів... можуть зробити камінь дієвим філактерієм проти всіх хвороб”⁴.

Одним з базових елементів у світогляді традиційних культур була земля, яка широко використовувалася у найрізноманітніших обрядах. Однією з цілей поховальних обрядів було покладення померлого у землю, „запечаткування” у могильній ямі. Подібна дія була спрямована на те, щоб повернути тіло матері-землі, максимально ізолювати померлого від світу живих⁵. Одним із різновидів землі є глини. Освоєння людиною корисних властивостей цього матеріалу, визначило його ранню сакралізацію у міфологіях народів світу⁶. Дослідники вказують на існування особливого „ремісничого” варіанту космогонії, у якому одне з найважливіших місць займали гончари. Існує багато варіантів міфів про створення людини з глини⁷. У Авесті підкреслюється, що процес моделювання посуду прирівнюється до моделювання світу. Йіма, створюючи Вару [світ людей] „топтав землю п'ятами й м'яв руками, як люди ліплять намочену глину” (Відеват. II, 27-29).

Про наявність подібних уявлень у сарматській міфології, може свідчити сцена на кришці казанка (Рис. 1), знайденого на р. Кальміус, де один із персонажів займається замісом глини для виготовлення священного посуду. Це один із Діоскурів – творців всесвіту⁸. З глини сармати виготовляли культовий посуд, курільниці, антропоморфні й зооморфні фігурки, намисто тощо. Дослідники вважають, що цим домашнім промислом, як і у скіфів, займалися головним чином жінки – представниці жрецького стану.

Широке розповсюдження у давнину мали літогенні уявлення, тісно пов'язані з анімалістичними й фетишистськими віруваннями. У багатьох міфологіях камінь вважався джерелом життя. Про це, наприклад, розповідає давньогрецький міф про Девкаліона та Пірру, які шляхом кидання каміння через голову, відтворили на землі людський рід, знищений Зевсом за гріхи⁹. З іншого боку, у сказанні про Сизіфа, камінь у руках у богів є знаряддям покарання смертних. Літогенні уявлення довго зберігалися у

давніх греків та римлян, у яких існувала спеціальна література – лапідарії. Широке розповсюдження у античному середовищі отримало й вчення орфіків про метапсихоз, згідно з яким, у камінь переселяються душі померлих. В залежності від того, якою була людина у житті, камінь мав позитивну, або ж згубну силу¹⁰.

Подібні уявлення з епохи палеометалів були добре відомі й населенню євразійських степів¹¹, зокрема середньоазіатським сакам¹², кочовикам Південного Уралу VI–III вв. до Р. Х.¹³, класичним¹⁴ й пізнім¹⁵ скіфам, меотам Прикубання¹⁶. У північнопричорноморських містах із гальок виготовлялися амулети, що приносилися у храми та жертovníки, з великих морських гальок будувалися вівтарі. Принесення каменю у якості жертвоприношення до храмів, зафіксовано й у Середземномор'ї¹⁷.

Знахідки невеликого необробленого каміння й плиток геометрично правильних форм, в сарматських могилах – також розповсюджене явище. Їх клали у різних місцях поховальної ями, в окремих випадках – під голову померлого¹⁸. Пояснення цьому звичаю знаходимо у давньоіндійській поховальній обрядовості, де на десятий день після трупоспалення між тим місцем, де воно було проведене, й поселенням, де жили родичі померлого, проводилася низка дій, метою яких було огородження живих від впливу смерті. Одним із них було „покладення каменю” – центральний момент усього циклу обрядовості¹⁹.

Цікавою є й така особливість сарматського поховального обряду, як розміщення гальок в курильницях, посуді або ж на жертovníку. Їх кількість коливається від 1 до декількох десятків. У деяких випадках на гальках простежуються сліди дії вогню²⁰. Про їхнє сакральне призначення, свідчить часта кореляція подібних артефактів зі знахідками астрагалів та інших семантично важливих речей²¹. Дослідники трактують це явище по-різному. Деякі з них вбачають у гальках працове каміння²². М. О. Чмихов розглядає їх як імітацію пташиних яєць²³. Гальки незвичайних форм мали назву „курячого бога”, або ж „громових яєць”²⁴. Деякі вчені вважають, що використання гальок було пов'язане з обрядами визивання дощу. Подібні обряди добре відомі у багатьох народів світу²⁵.

До складу м'якого вжиткового-самоцвітного каміння, відомого людству з найдавніших часів, відноситься серпантин [змійовик]²⁶. Сармати виготовляли із нього парадні оселки, намисто, наверхшця мечів тощо²⁷.

Зрідка у сарматів зустрічаються також вироби із нефриту²⁸. Це головним чином перехрестя мечів. Вони, на думку деяких дослідників, відносяться до імітацій власно китайських виробів ханського часу, й отримали розповсюдження від Східного Сибіру до сучасної Болгарії²⁹.

До розряду стародавніх сакральних матеріалів, з огляду на їхній переважно білий колір, відносяться мармур й мармуроподібні вапняки³⁰. У Північному Надчорномор'ї їх покладів немає. Вироби з цих матеріалів завозилися сюди із Середземномор'я, Західного Надчорномор'я, Карпат, Кавказу, Уралу та Середньої Азії. В античний час з цих порід виготовлялися головним чином прикраси й культовий посуд³¹. Зрідка подібні артефакти попадали й до сарматів³².

Близькими до мармуру сакральними якостями наділялися гіпс³³ та алабастр. Речі виготовлені з цих матеріалів у сарматських могилах зустрічаються досить рідко. Більш відомими є вироби із псевдо-алабастру³⁴. З нього виготовлявся посуд. Деякі екземпляри копіюють ліпні керамічні вироби, що може свідчити про їхнє автохтонне походження³⁵. З цього ж матеріалу виготовлялися культові статуетки³⁶, пряслиця³⁷, наверхшця мечів³⁸, обклашки футлярів дзеркал³⁹ (Рис. 2, 3, 4) тощо. За даними О. В. Симоненко, кольоровий алабастр було використано для декорування саркофагу із Ногайчинського кургану⁴⁰. Про унікальну алабастрову чашу, покриту бірюзовою глазур'ю, знайдену у похованні другої половини I–II ст. по Р. Х., поблизу с. Петрепті в Молдові, згадує В. І. Гросу⁴¹. Подібна

глазурована миска відома також і серед поховального начиння пізньоскіфського могильника Бельбек-IV у Криму⁴².

Значне місце у поховальних обрядах давнього населення Східної Європи в епоху бронзи – раннього заліза займала крейда⁴³ та вироби з неї⁴⁴. Сармати, в цьому плані також не були виключенням. У їхніх могилах досить часто знаходять цілі шматки цієї речовини. Крейда й інші речовини білого кольору були символами вогню, а їхня присутність у похованнях є однією з найхарактерніших ознак наявності культу останнього⁴⁵. Досить розповсюдженим у сарматів було й крейдяне намисто⁴⁶. З крейди зроблені пронизки у вигляді астрагалів, що походять із кургану Опач в Молдові⁴⁷. Подібне намисто побутувало у I–III ст. Аналогічний екземпляр знайдено в Херсонесі⁴⁸.

Здійснюючи поховання, сармати не обмежувалися крейдяною посипкою дна могили⁴⁹. Інколи дно й заплічки ями білилися у декілька шарів⁵⁰. Крейда й біла глина не тільки „очищувала” могилу, але одночасно була символом касти жреців. Потерту різнокольорову крейду сарматські й пізньоскіфські жінки широко використовували у якості косметичних фарб, про що свідчать її знахідки у „косметичках”⁵¹. З цією ж метою, у сарматські могили клали шматки білої глини – каоліну⁵², або ж мергелю⁵³, яким надавали пірамідальної, трикутної, диско- та фаллосоподібної форми.

Значне місце у культовій практиці багатьох давніх народів займала сірка⁵⁴. Уявлення про її сакральні властивості були широко розповсюджені й у іранських народів⁵⁵.

Широке використання кременю⁵⁶ та виробів з нього, у культовій⁵⁷ сфері зафіксовано ще за кам'яної доби й часів палеометалів⁵⁸. У сакральному контексті крем'яні знаряддя й скалки зустрічаються у кіммерійських, скіфських й пізньоскіфських похованнях⁵⁹. Цей звичай фіксується й у сарматів у всіх регіонах їхнього мешкання, й на всіх етапах їхнього існування⁶⁰.

Наявність кременю у похованнях також пов'язують з культом вогню. У гімнах Рігведи серед місць народження вогню – Агні, фігурує саме цей камінь. Він називається „небесним вогнем” й пов'язується з Індрою (Рігведа. VII, 104, 274 та ін.). „Громові стріли” – кресала були й у наборі інших богів-громовиків. У міфологічному коді кремень є еквівалентом життя та вогню⁶¹. Кремень використовувався у ритуалах по відновленню порушеної межі між „своїм” та „чужим” світами. Вогненна межа як кордон у потойбічному світі добре відома у іранській міфології. Шлях до царини мертвих пролягав через міст Чинват. Грішник попадав до безодні, де мешкав „підводний вогонь” – страхітливе чудовисько. Мотив вогненної річки простежується у епосі та казках багатьох індоєвропейських народів⁶². У Нартському епосі вхід до „країни донбетрів” – водяних божеств, пращурів нартів, охороняють шматки кременю та кришталю, що висікають іскри. Подібні сюжети простежуються у казках індоєвропейських народів з мотивом „магічної втечі”, під час якої герой кидає за спину різні магічні речі, у тому числі і кремень, перетину кордону між світом живих та світом мертвих⁶³. Прикладом використання саме такого ритуалу у сарматів, є комплекс 2/3 біля с. Маяки (Рис. 3), де у похованні було зафіксовано 5 крем'яних скребків, покладених біля скелета, з правого боку. До складу поховального начиння входили також залізний меч, уламки ліпного горщика, халцедонова намистина та прясло, виготовлене зі стінки античної амфори⁶⁴. Цікавим є і той факт, що поховальна яма у плані імітує човен, орієнтований на північ, тобто до витоків Дністра. Саме там локалізувалася країна померлих, країна гіпербореїв⁶⁵.

Велике навантаження у давньому символізмі мали самоцвіти⁶⁶. Найбільш відомим з них є кристалічний кварц⁶⁷, розповсюдженим шляхетним різновидом якого є гірський кришталю⁶⁸. У Східній Європі вироби з нього починають зустрічатися з часів кам'яного віку. Особливо багато виробів із гірського кришталю зустрічається у пам'ятках античного часу⁶⁹. Сармати не були виключенням. Намисто, пряслиця, навершшя мечів, амулети,

виготовлені з цього каменю, зустрічаються на усіх обширах Великої Сарматії⁷⁰. Серед індивідуальних знахідок досить цікавими є навершшя меча з кургану 9 біля с. Новосільське у Нижньому Подунав'ї⁷¹, фігурка дельфіна, що виконує роль корпусу фібули з Ногайчинського кургану⁷², а також дві підвіски у вигляді амфорок у складі золотих підвісок із Соколової Могили⁷³. Прийнято вважати, що у переважній більшості античні артефакти, котрі виготовлені з гірського кришталю є імпортованими⁷⁴. Пліній (Plin. N. H. XXXVII, II, 9)⁷⁵ свідчить, що ці самоцвіти добувалися у багатьох місцях. Найкращим вважався індійський кришталь. У давнину експлуатувалися китайські й уральські поклади. На теренах України місцезнаходження гірського кришталю є на Донбасі, Волині та у Криму⁷⁶.

У якості сакрального каменю, у давнину, широко використовувався цитрін [< лат. *citreum*; фр. *citron* „лимон“] – гірський кришталь лимонно-жовтого, або ж золотаво-жовтого кольору. Місцезнаходження цитрину, відомі на Уралі, Волині та у Криму⁷⁷. Самоцвіт досить часто плутають з жовтим „східним топазом“⁷⁸, хризолітом [перидотом]⁷⁹ та цирконом [жаргоном]⁸⁰.

Усі ці різновиди зустрічаються у ювелірних виробках, що знаходять у сарматських похованнях. Так, цитріновими вставками прикрашено браслет № 2 із Ногайчинського кургану. Цирконом інкрустовано браслет № 1 з того ж комплексу. Топазовими жовтими вставками декоровані намисто з Михайлівки та золоті сережки з поховання біля с. Новосільське. Однак набагато частіше у сарматів зустрічаються скляні імітації цього каміння⁸¹.

Значною популярністю у давнину користувалися й самоцвіти чорного кольору. Але в природі вони зустрічаються досить рідко. З цього приводу академік А. Є. Ферсман писав: „Природа скупко обдаровує нас чорним камінням, і лише деякі з них привертають нашу увагу своїм оксамитовим чи палаючим блиском... У чорному камені – тони трауру й смерті сполучаються з сяючим блиском світла та життя“⁸².

Одним з найбільш розповсюджених мінералів чорного кольору є різновид кварцу – смолянистий моріон⁸³. В античному Північному Надчорномор'ї вироби з цього самоцвіту зустрічаються вкрай рідко. У підбірці К. М. Алексеевої вироби з моріону навіть не виокремлено у окремих підрозділ. У сарматських пам'ятках нам відомий лише один предмет, виготовлений з цього мінералу – кулеподібна намистина з геометричним орнаментом у вигляді п'ятикутників, що входила до складу мониста № 3 з поховання жриці у Соколовій Могилі⁸⁴.

До кольорового різновиду прозорого кварцу належить аметист *αμετίστος* – „вільний від сп'яніння“⁸⁵. Аметист плутали з альмандіном, шпінеллю та флюоритом⁸⁶. Він привернув увагу людини давно. Його поклади є у багатьох регіонах, у тому числі, й на теренах сучасної України⁸⁷.

В античному Надчорномор'ї вироби з аметисту зустрічаються досить рідко⁸⁸. Що стосується сарматських комплексів, то вони відомі серед складу прикрас поховання біля с. Михайлівни, в кургані Хохлач⁸⁹. Брак натуральних аметистів компенсувався їхніми скляними імітаціями. До таких артефактів, наприклад, належить центральний камінь-кабошон кольє із Михайлівки, а також вставка до діадеми з комплексу 4/1 біля с. Семенівки⁹⁰.

Вкрай рідко в сарматських комплексах також зустрічаються прикраси із кольорової шпінелі⁹¹. З останньої виготовлені дві кабошові вставки [велика та мала] – символи сонця й місяця, атрибути Ісиди⁹².

Розповсюдженим каменем був халцедон [*χαλκίδων*]⁹³ та його похідні форми, що мають біля сотні назв. З низькосортного „західного халцедону“, смугастого халцедонікса, схожого на слоновою кістку, опалу⁹⁴ та інших різновидів, в античний час виготовлялися намисто, геми, прясла тощо⁹⁵. Подібні вироби добре відомі на теренах Великої Сарматії⁹⁶.

У могилах вершників зустрічаються виготовлені з халцедону дископодібні й грибоподібні навершшя мечів. Головна маса знахідок концентрується у Південному Приураллі, Заволжжі, Волго-Донському межиріччі, а також у Західній Сарматії [Румунія та Угорщина]⁹⁷. З кургану біля с. Сладківка походить ромбічне у перетині халцедонове перехрестя меча⁹⁸.

Одним з розповсюджених різновидів халцедону рожево-червоного спектру є сердолік⁹⁹. Прикраси з цього каменю користувалися популярністю у Давньому Єгипті, на Близькому і Середньому Сході. У Східній Європі вироби із сердоліка особливої популярності набули в елліністичній та римській часи¹⁰⁰. Надзвичайно популярним сердолік був й у сарматів. Вироби з цього каменю: намисто, геми, вставки до діадем, монисто, браслети є досить частою знахідкою у похованнях останніх¹⁰¹.

Бурим різновидом халцедона є сардер. У Північному Надчорномор'ї усі прикраси з сардеру походять з комплексів перших століть по Р. Х. Сардерове намисто знайдено у Соколовій Могилі. Можливо, прикрас з сардеру в сарматські могили клалося значно більше, але цим питанням, поки що, ніхто з петрографістів детально не займався¹⁰².

Мережевим [смуги білого й коричневого кольорів, інколи з блакитними смужками] різновидом халцедона є агат¹⁰³. У Східній Європі вироби з цього каменю найбільш характерними є для комплексів римського часу. Зустрічаються вони й на сарматських пам'ятках. З Ногайчинського кургану походять флакончик для зберігання парфумів, вставки у касти підвісок й медальон. В Соколовій Могилі знайдені гема з зображенням Ерота та циліндрична пронизка. Агатове намисто досить часто входить до складу сарматського мониста¹⁰⁴.

Одним з різновидів агату, де чергуються чорні та білі прошарки, є онікс¹⁰⁵. Камінь з давніх-давен використовувався у ювелірній справі, особливо, гліптиці. Оніксові вироби зрідка зустрічаються й у сарматських похованнях. До них, наприклад, відноситься інталія з могили I ст. біля с. Підгороднє на Дніпропетровщині, вставки до золотих браслетів з Ногайчинського кургану, та вставки до михайлівського коліе¹⁰⁶.

Одним з різновидів оніксу є сардонікс¹⁰⁷ – агат з паралельними шарами червоно-бурого кольору, що чергуються з білими та блакитними шарами. Виробів з натурального сардоніксу в сарматських комплексах поки що не виявлено, однак необхідно зазначити, що у пізньоелліністичній та ранньоримській часи широкого розповсюдження набули скляні імітації сардоніксу. На думку спеціалістів, подібні вироби випускалися якимось одним спеціалізованим центром, розташованим, судячи з усього, десь на Аппенінах. Досить часті знахідки „смугастих” прикрас в могилах середньосарматського часу, свідчать про безпосередні та опосередковані контакти східноєвропейських кочовиків з Римом. Особливо показовими є трикутні підвіски [„сокирки Тора”], у яких фіолетове скло сполучається з глухим жовтим та білим склом. Подібне сполучення кольорів спостерігаємо й у склі, що імітує тільце михайлівської „бджоли”, а також пір'їн „Шу” [атрибут Ісиди] в золотій фібулі з Соколової Могилі¹⁰⁸.

Широке розповсюдження в античному Надчорномор'ї отримали прикраси, виготовлені із гранатів¹⁰⁹. В елліністичній й римській часи на Боспорі, а також в деяких містах Північного Понту, функціонували ювелірні майстерні, що використовували сировину місцевого походження. З багатьох різновидів гранатів найчастіше зустрічається альмандин, піроп й андрадит¹¹⁰. Питання про розповсюдження гранатових виробів у сарматів спеціально не вивчалось. Серед відомих нам, потрібно відмітити вставки до діадем із кургану Хохлач; вставки до шести золотих кулонів з поховання жриці на могильнику Височино-V; вставка до брошки з Ногайчинського кургану; кабошон – вставка у золоту фібулу з Соколової Могилі; два подібних кабошони у золоті сережки й амфороподібні підвіски з того ж комплексу; інталія до каблучки з жіночого поховання в

Порогах, краплеподібні вставки у золоті підвіски з кургану біля с. Благівка на Донеччині¹¹¹.

Досить популярними у стародавньому світі були й вироби з яшми¹¹². У сарматів вироби з яшми також користувалися популярністю, однак і це питання ще майже не вивчалось. Ми ж можемо констатувати знахідки двох вістряподібних підвісок у похованні на Дніпропетровщині, значну кількість виробів з яшми у Соколовій Могили: булава, велика пронизка, вставка краплеподібної форми із мониста № 2 [колір сіро-блакитний]. Дві краплеподібні підвіски виявлено в кургані 6 могильника Підгородне на Дніпропетровщині. Сплюснені пронизки, виконані із напівпрозорого, з матовим відтінком каменю світло-коричневого кольору, за визначенням В. І. Гросу, з яшми, походять з кургану 17/3 могильника Тараклія-ІІ на території Молдови. Безформенний шматок яшми знайдено у багатому похованні біля с. Трояни у бувш. Балтському повіті Подільської губернії¹¹³.

Одним з найбільш популярних яшмоподібних самоцвітів у давнину був гематит [*αιματινος* – „кривавий”]¹¹⁴. Матеріал був популярним в ассіро-вавілонській і єгипетській гліптиці, де з нього виготовляли медичинські й „гностичні” амулети. Вважався засобом проти радикуліту. У сарматських могилах зустрічається намисто різних форм¹¹⁵.

Близькими до яшми за декоративними й сакральними особливостями є порфіри й порфірити [гр. *πορφυρεος* „пурпуровий”]¹¹⁶. Достеменно визначити подібні породи можуть лише геммологи та кваліфіковані ювеліри. Саме таким чином, наприклад, було ідентифіковано матеріал молоточкоподібних підвісок із Соколової Могили¹¹⁷.

У ювелірних виробках з Великої Сарматії зустрічаються вставки і намисто, виготовлене з різнокольорових кристалів берилу¹¹⁸. Найбільш відомими з них є зелений прозорий смарагд та світло-зеленувато-блакитний аквамарин¹¹⁹. Ювелірні вироби, інкрустовані смарагдами та аквамаринами зустрічаються вкрай рідко. Так, першими прикрашено ручний браслет № 1 з Ногайчинського кургану. Цим же камінням декороване „метеликоподібне” кільце з Херсонеса Таврійського 1896 р., подібні прикраси з Ольвії та Риму, аджимушкайська прикраса тощо¹²⁰.

Одним з найулюбленіших самоцвітів людства є бірюза¹²¹. Побутує думка про широке розповсюдження у сарматів виробів з натуральної бірюзи. Існує навіть мистецтвознавчий термін „сарматський золотаво-бірюзовий стиль”, який використовується для характеристики мистецтва сарматських й гуннських племен¹²². Але насправді прикраси з натурального самоцвіта у сарматських комплексах Східної Європи зустрічаються надзвичайно рідко. У підбірці К. М. Алексєєвої (1982) також немає розділу, присвяченого прикрасам із бірюзи. Скоріш виключенням, ніж правилом, є бірюзове „вічко” оселка з Соколової Могили, й інкрустація двох перстнів з мокринського поховання¹²³. Як з’ясувалося, пластини з Запоріжського кургану інкрустовано „кістяною бірюзою” – одонтолітом¹²⁴. Тому твердження про те, що натуральна бірюза була одним з тих самоцвітів, який широко використовували боспорські ювеліри, імпортуючи її із Середньої Азії¹²⁵, викликає певні сумніви. У зв’язку з відсутністю на теренах Східної Європи покладів бірюзи, лапіс-лазурі, а також деяких інших самоцвітів^{125а}, серед прикрас, що побутували у Європейській й частково Азіатській Сарматії, абсолютно домінують скляні, емалеві та „фаянсові” імітації цих самоцвітів.

До числа найбільш розповсюджених матеріалів, які людство використовувало з найдавніших часів належать і метали. З часом, їх використання тільки розширювалося, тому сакральне навантаження на них було надзвичайно великим. Інколи утворювався особливий „металевий” код з 3–7 одиниць, котрі взаємодіяли з відповідними одиницями інших міфо- поетичних кодів. Нерідко метали розглядалися як символ Підземного царства, вони втілювали ідею вічності, війни, багатства. При виготовленні речей

культового призначення, обрядова традиція у багатьох випадках надавала перевагу саме металам¹²⁶.

Одним з перших металів, з яким ознайомилося людство, було золото. З огляду на його виняткові фізичні й механічні властивості, саме цей метал став одним з базових символів у давніх і середньовічних культурах Старого і Нового Світу¹²⁷. У давніх людей золото й вироби з нього були святинею. За словами Сафо, „золото не можна знищити, тому що воно дитя Зевса“. З металом у багатьох народів пов'язувалися загальні ідеї постійності, стану, величчя, сили, влади, багатства, мудрості, чистоти, життєвої сили, любові тощо. З золотом пов'язувався й складний комплекс символів і асоціацій про золотий вік людства¹²⁸.

У традиційних культурах чітко вибудовується тетраграма: золото – сонце – вогонь – царська влада. В давньоіндійській міфології золото було символом бога Савітара. „Золотими“ у нього були очі, язик, волосся, одяг, колісниця, коні. Золотавим було волосся у Аполлона та Бальдра. В іранській міфології золото пов'язане з Гайомартом, з якого виникла перша людська пара. Вважалося, що золото – це найвища цінність, універсальний космічний символ, з яким пов'язуються поява всесвіту, першої людини, пращурів правителів й самих правителів, поняття вічності, нетлінності, істинності. У багатьох іранських народів існував й культ священного золота, у відправленні якого, приймали безпосередню участь царі та інші представники світської аристократії¹²⁹.

Про високу сакральну й матеріальну цінність золота у сарматів, свідчить масове виготовлення з цього металу культового посуду, ювелірних виробів, інсигній влади тощо. Різноманітними золотими нашивними бляшками прикрашався одяг сарматських жінок. Такий привілей у скіфів та сарматів надавався головним чином жінкам-жрицям¹³⁰. Із золота виготовлялися золоті поховальні вінки та маски, що інколи зустрічаються в похованнях перших століть н. е.¹³¹, одяг розшивався золотими нитками¹³².

Досить часто вироби з цього металу прикрашалися дорогоцінним камінням й емаллями – одна з головних прикмет так званого сарматського „золотаво-бірюзового стилю“¹³³. Про високу сакральну цінність золота, свідчать й численні спроби замінити цей метал більш дешевими залізними, бронзовими й срібними, але позолоченими виробами. Подібні вироби зрідка зустрічаються й у сарматських комплексах. Одним з найбільш ранніх екземплярів є плакована золотом залізна пластина з зображенням міфологічних сцен, зі „скарбу“, нещодавно знайденого біля с. Весела Долина на Одещині (Рис. 4). Одним з таких виробів є й напівсферична срібна чаша з набору посуду з Косики^{133а}.

Не менш популярними у сарматів були й вироби зі срібла¹³⁴. Метал мав подвійну сутність. З одного боку, срібло співвідносилось зі здібностями, цнотливістю, радістю, знанням, торгівлею, грошима. З іншого – воно було символом обману та сибаритства. Метал досить часто фігурує у різних міфологіях. Вважалося, що із срібла були зроблені кістки єгипетського бога Ра. З цього металу було збудовано небесну фортецю асурів, поки Шива не зруйнував її. Священним матеріалом срібло вважалося й у алано-осетинів¹³⁵.

Різноманітні вироби зі срібла й сплавів на його основі типу $Ag + Au$, $Ag + Cu$, у сарматів зустрічаються надзвичайно часто. Вони репрезентовані парадним й культовим посудом, спорядженням воїна й коня, прикрасами тощо. Багато з них є витворами мистецтва, що відносяться до різноманітних стилів й шкіл художньої тореветики [власно сарматська, антична північнопричорноморська, римська, східна, фракійська тощо]. Як показав спектральний аналіз виробів, що походять із кургану 4 біля хут. Сладковський у Нижньому Подонні, з цього металу з домішками міді та золота, виготовлені гривні, сережки та підвіски. Але цей вміст не настільки великий, щоб утворювати електрові чи білонові сплави, де концентрація срібла-золота, або ж срібла-міді сягає 50 %¹³⁶.

Мідь, бронза¹³⁷, латунь¹³⁸ також мали досить високий семіотичний статус і в культовій практиці були заміниками золота та стабільно складали „опозицію” залізу. У міфологічних традиціях мідь та сплави на її основі співвідносилися з Афродітою, Венерою, Ардвісурою Анахітою та іншими Великими богинями цього типу¹³. У ритуальній практиці найціннішими вважалися художньо виконаний ритуальний посуд, спорядження воїна та коня, різноманітні прикраси і амулети. Їхні зразки як власного, так і імпортного виробництва, добре відомі й у сарматів. На жаль, на відміну від зразків, знайдених у античних комплексах, хіміко-технологічне дослідження кольорових металів, що походять з сарматських комплексів, ще майже не проводилося. Виключенням є невеличка вибірка виробів [прямокутне дзеркало, сережка, фібула, кільце], що походять з поховань Північно-Західного Надчорномор'я перших століть по Р. Х. та кургану 4 біля хут. Сладківського у Нижньому Подонні. Встановлено, що в цей час у сарматів побутовали ті ж самі сплави, що й в античних містах Північного Понту. Відомі вироби, зроблені з „металургійно чистої міді”, суто оловянисті [Cu + Sn] та свинцево-оловянисті [Cu + Pb + Sn] сплави. Вироби з латуні репрезентовані сплавами типу Cu + Zn + Sn та Cu + Pb + Zn + Sn¹⁴⁰.

В багатьох традиційних культурах вважалося, що духи не полюбляють залізо, тому вироби з нього, особливо дзвіночки, використовували у якості магічного засобу для залякування та нейтралізації привидів, демонів, хвороб й іншої „нечистої сили”¹⁴¹. На відміну від скіфів, котрі використовували для виготовлення наконечників стріл виключно бронзу, сармати виготовляли їх головним чином з заліза. Подібні відмінності потрібно розглядати не тільки з точки різних технологічних можливостей скіфів та сарматів, а й з огляду на різні погляди цих народів на сакральність матеріалів і виробів з них. Якщо у скіфів залізо ще не набуло особливого статусу, то у сарматів та інших народів передримського та римського часу його відносили до ритуальних матеріалів. Про це свідчить, наприклад, поява наприкінці I тис. до н. е. – перших століттях н. е. залізних перстнів¹⁴².

Про використання заліза у якості сакрального матеріалу, можуть свідчити численні знахідки в сарматських могилах різноманітних прикрас й виробів культового призначення з цього металу: браслетів¹⁴³, перстнів та інших амулетів [відерця й мініатюрний фаллос із амулетної сумочки в Соколовій Могилі], а також використання залізних вставок до бронзових та золотих обручок. Значне сакральне навантаження мали й предмети озброєння – мечі, наконечники стріл й інші речі, які досить часто знаходять у сарматських похованнях¹⁴⁴.

Свинець, стибій та олово у традиційних культурах наділялися як згубними, так і позитивними властивостями¹⁴⁵. В алхімії та астрології вони співвідносилися з божествами класу Сатурна. Вважалося, що ці метали можуть відганяти демонів. У давніх греків та римлян виготовлялися спеціальні свинцеві таблички з іменами різних божеств та наговорами типу *tabulae defixionum* [defixiones]. Подібні матеріали добре відомі й за матеріалами античних міст Північного Надчорномор'я¹⁴⁶.

Свинцеві й олов'яні вироби у сарматських похованнях також зустрічаються досить часто. Серед них – пряслиця, свинцевий стрижень зі шляпкою, пофарбованою червоною вохрою, знайдений у похованні біля с. Михайлівка¹⁴⁷. До речі, вохра – в поховальних обрядах степових культур Євразії, використовувалася ще з часів мезоліту. Вона з найдавніших часів широко використовувалася у якості натуральної фарби й при татуюванні та ритуальному фарбуванні тіла. Червона фарба була символом вогню й очищення¹⁴⁸.

На відміну від культур епохи бронзи, скіфів, та савроматів¹⁴⁹, в сарматські могили вохру клали досить рідко. Шматочки цього мінералу зафіксовано в деяких похованнях могильника біля с. Холмське, а також у захороненні біля с. Трояни у бувш. Балтському

повіті Подільської губернії. Клеєвим фарбником червоного кольору за даними аналізу матеріалів з деяких сарматських могил, була вохра, розведена на рослинному клеї¹⁵⁰. В пізньосарматських похованнях Криму й Північно-Західного Причорномор'я знаходять різного роду шкатулки-амулетниці. В деяких з них зберігалися рум'яна, виготовлені з вохри різних відтінків й крейди¹⁵¹.

Одними з найбільш розповсюджених у людській культурі символів та кодів є рослини. Вони наділялися значними сакральними властивостями, вважалися вмістилищем особливої сили, а тому використовувалося для виготовлення речей ритуального призначення. Об'єктами міфологізації були не лише самі рослини, але і їхнє коріння, листя, гілки, квіти, плоди, зерно, насіння. Особливо велике значення рослини відігравали у медицині народній та чаклунстві¹⁵². З особливих порід дерева давні народи, в тому числі, й сармати, виготовляли сакральний посуд¹⁵³, предмети культу та амулети, будували поховальні споруди.

Особливе значення у світогляді та ритуалі давніх народів займали вічнозелені хвойні рослини, що давали при згоранні характерний „бальзамічний” дух. До них належать сосна, ялина, кедр, кипарис, самшит тощо. З ними пов'язувалися уявлення про смерть як початок нового життя. Цими деревами обсаджувалися могили, їхнім гіллям прикрашалися домівки, де був покійник. Окремі частини дерев використовувалися у медицині народній й чаклунстві, при лікуванні застудних захворювань, цинги та ревматизму¹⁵⁴. Послідовникам Заратуштри заборонялося використовувати їх у якості побутового палива. Їх можна було спалювати лише на священному вогні. Кипарис був священним ще й тому, що на кипарисових дощечках було викарбовано вчення Ахурамазди. Кипарис та кедр були символами смерті, відчаю, вічного горя, скорботи, але одночасно – відродження, безсмертя душі. Дерева присвячувалися богам підземного царства та ериніям [фуріям]. За повідомленням (Paus. VIII, 13, 2), Артеміда в Охромені мала епітет „кедрова” (Кедсебфйт). З кипарисом пов'язується одне з імен Афродіти – Кіпріда. У римській міфології хвойні дерева присвячувалися Аполлону, Венері, Плутону. З кипарисового дерева були зроблені палиця Геркулеса, скіпетр Юпітера, стріли Купідона. У східних іранців подібні породи дерев використовувалися у поховальних обрядах ще з савроматського часу¹⁵⁵.

На особливу увагу заслуговує знахідка в Соколовій Могилі пронизки з насіння шишки італійської сосни-пінії [*Pinus pinea*]. Насіння хвойних дерев були атрибутами хтонічних божеств, пов'язувалися з культом мертвих¹⁵⁶. Значне місце вони займали й у культурі Ахілла¹⁵⁷. Чи не цією обставиною пояснюється наявність у складі начиння даного поховання речей, що мають маркування святилища Ахілла на о. Левке [Зміїному]? Не виключено, що похована жриця мала зв'язок з культом води, а через нього, і з культом Ахілла – покровителя усіх річок у Північному та Західному Понті (Phill. Her., XIX, 16)¹⁵⁸.

Гілка верби прикрашає золотий браслет з Косики¹⁵⁹. Таким же гіллям декоровані верхні частини бокових стояків центрального сюжету діадими із жіночого жрецького поховання 10 Кобяковського могильника (Рис. 5)¹⁶⁰. Золотим листям верби плаковане й руків'я нагайки з пізньосарматського поховання біля с. Баранівка у Нижньому Поволжжі¹⁶¹. У даному контексті – верба та її окремі частини, безумовно, мають сакральне навантаження¹⁶².

Семантичним еквівалентом верби у традиціях багатьох південних та східних народів була вічнозелена пальма¹⁶³. Зображення пальми з вузьким довгим листям, як солярного символу, знаку древа світового, відродження після смерті тощо бачимо на привізній слонової кістці з мокринського поховання¹⁶⁴.

Не менше значення у міфології та ритуальній практиці східноіранських народів займала липа. З неї виготовлялися музичні струнні інструменти – символи жрецтва. Про наявність у них вішунів, які гадали на липовій корі, повідомляє Геродот (Herod. IV,

67), В. Ф. Міллер порівнює цей спосіб гадання зі шматком матерії у нартському епосі¹⁶⁵. Про сакралізацію у сарматів кори окремих порід дерев, свідчать численні факти їх використання у якості підстилки в могильних ямах, і виготовлення саме з кори берези та липи, „човників смерті”¹⁶⁶.

Золоте листя сельдери [апію]¹⁶⁷ від поховальних вінків знайдено у двох жіночих сарматських похованнях [Орловець та Цвітна] на Кіровоградщині, а також захороненні 65 могильника біля с. Завітне. Зображення аканфу бачимо, на срібній ойнохої з Соколової Могили й напівсферичній позолоченій чаші з косицького поховання¹⁶⁸.

Про сакралізацію омели¹⁶⁹ у сарматській традиції, свідчить її зображення на гіпсовій обмазці чохла дзеркала з Михайлівки¹⁷⁰. На останній бачимо і зображення лотоса¹⁷¹. По багатьом позиціям, семантичним еквівалентом лотоса є лілія водяна¹⁷², зображення якої, бачимо на вже згадуваній чаші з косицького поховання¹⁷³.

Марена фарбувальна [Rubia tinctorum] в античну епоху використовувалася для виготовлення барвника священного червоного кольору. В похованні жриці з Соколової Могили нею пофарбована тканина, з якої були виготовлені наколінники шаровар. Для фарбування шовку у червоно-фіолетовий колір з того ж комплексу була використана сафлора [Carthamus tinctorius] – рослина сімейства складноквіткових¹⁷⁴. Кочові народи для отримання жовтої насиченої фарби, також широко використовували листя ревеню, котре закладали в закритий посуд на декілька місяців. Опилки берези, закладені таким же чином, давали червону фарбу⁷⁵.

Про широке використання подібних трав у ритуальній практиці, й поховальних обрядах сарматів, свідчить, наприклад, підстилка, виготовлена з „суцвіття сімейства складноквіткових”, під „фаянсову” таріль у вигляді морської мушлі, з Соколової Могили¹⁷⁶. У якості циновок також досить часто використовувався очерет¹⁷⁷.

В Соколовій Могилі знайдено два алабастрових горщика, які були заповнені коричневим порошком рослинного походження. З того ж поховання походить й срібна амулетниця, в середині котрої збереглися шматочки напівпрозорої темної речовини органічного походження, повсті сіро-синього кольору й бавовни. Поряд стояв мініатюрний гагатовий флакончик. На дні посудини збереглися залишки якоїсь ароматичної речовини¹⁷⁸.

Наявність великої кількості знахідок в похованнях посуду з залишками різних трав і парфумів [можливо ліків і отрути] в поєднанні з амулетами та іншими ритуальними речами, дозволяє зробити висновок, що в сарматському суспільстві була розвинута народна медицина й існував прошарок жреців, який займався відовством, знахарством та іншими видами магії.

Досить поширеними у сарматів були речі, виготовленні з кісток і рогу тварин – предмети озброєння, посуд, музичні інструменти, ручки залізних жертвних ножів, туалетні гребінці та їхні мініатюрні копії талісмани, астрагали, намисто, амулети тощо¹⁷⁹.

Цікавим є факт використання сарматами одонтоліту [οδοντολίθος] – кісток, викопних тварин, які під впливом часу перетворилися на зелену аморфну закам’янілу речовину, подібну за зовнішнім виглядом до бірюзи. Використання одонтоліту зафіксовано у якості інкрустації двох золотих пластин, виконаних у „золотаво-бірюзовому стилі” знайдених в Запорізькому кургані. З Соколової Могили походять дві оброблені одонтолітові намистини, виготовлені з зубів викопної акули¹⁸⁰.

В античну епоху широкою популярністю користувалися вироби із перламутру¹⁸¹. Перламутрові прикраси є звичайною знахідкою й у сарматських комплексах. Вони використовувалися для облаштування діadem, браслетів, у якості нашивних бляшок на одяг, інкрустації туалетних шкатулок тощо¹⁸².

Особливо цікавими є хрестоподібні прикраси з отворами для нашивання на одяг, й без них. Деякі дослідники¹⁸³ вважають, що прикраси без отворів були заготовками для

наміста. На думку Д. Б. Шелова¹⁸⁴ вони використовувалися для інкрустації шкатулок. Подібні напівфабрикати відомі у Танаїсі, де їх знаходять в шарах II-III ст. Не мають отворів й „хрестики”, що прикрашали діадему з поховання могильника Криничне. Широке розповсюдження перламутрових прикрас у сарматських похованнях Північно-Західного Надчорномор'я може свідчити про їхнє тірське, або ж істрійське походження. Про існування подібного виробництва у Тірі, свідчать залишки від обробки перламутрових черепашок та готові вироби, що зустрічаються при розкопках римських шарів міста¹⁸⁵.

Вкрай рідко у сарматських похованнях знаходять прикраси з натуральних перлів¹⁸⁶. У давнину перли й намисто, виготовлене з цього матеріалу, відносилися до розряду дорогоцінного каміння. Але їх постдепозиційна збереженість є надзвичайно поганою. Навіть у сприятливих умовах перли зберігають свої особливі декоративні властивості не більше 150-200 років. Питання про розповсюдження прикрас, виготовлених з перлів у сарматів спеціально не вивчалось. Воно утруднюється ще й тим, що більшість прикрас розклалася, й не дійшла до наших днів. Нам поки що відомий лише один випадок, коли перли були використані для прикрашання діадими з кургану Хохлач.

В сарматських похованнях звичайним явищем є найрізноманітніші вироби і з матеріалів птучного походження, зокрема скла¹⁸⁷. Широкій популярності виробів з цього матеріалу у стародавніх народів сприяла та обставина, що в ті часи скло виготовлялося головним чином на зразок каменів-самоцвітів, для зменшення їхнього дефіциту. Асортимент скляних виробів, що споживали носії сарматської культури, був надзвичайно широким. З огляду на достатньо великий обсяг матеріалу, загальної картини використання скла сарматами як у побуті, так і сакральній сфері, ще не створено. Можна лише констатувати, що у номадів широкого розповсюдження набули намисто й посуд тих же форм та типів, що побудували в античних центрах Північного Понту. Не менш популярними у сарматському середовищі були й вироби з іншого птучного матеріалу – „египетського фаянсу”¹⁸⁸.

ПРИМІТКИ:

1. Мелетинский Е. М. Поэтика мифа. – М., 1976. – С. 233, 236.
2. Антонова Е. В. Очерки культуры древних земледельцев Передней и Средней Азии. – М., 1984. – С. 121.
3. Джуа М. История химии. – М., 1975. – С. 33; Чмихав М. О. Кургани як явище давньої культури. – К., 1993. – С. 67.
4. Неверов О. Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С. 124.
5. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – М., 1986. – С. 37-46; Отроценко В. В. „Жреческие” комплексы в системе погребений срубной общности // Археологічні та історичні дослідження Херсонщини. – Херсон, 1993. – С. 24, 26; Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества. – Донецк, 2004. – С. 45.
6. Глини становлять з себе пластичний матеріал вторинного походження. Головною складовою усіх глин є водний силікат алюмінію з домішками інших речовин (ГС. – М., 1978. – Т. 1. – С. 171-174). Особливою популярністю у поховальних обрядах населення Північного Надчорномор'я [ямна, катакомбна, КБК, сабатинівська культури та скіфи] користувався глей – глина блакитно-зеленого кольору, що утворювалася у болотних та заплачних місцях під впливом анаеробних мікроорганізмів (Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарної термінології Лівобережної України. – Опішне, 1993. – С. 127). Цікавим є й зафіксований в історії релігій факт ритуального поїдання подібних глин – геофагії (Липс Ю. Происхождение вещей. – М., 1954. – С. 142, 164; Малкин Ф. Древнейший строительный материал // Техника молодежи. – 1977. – № 9).

7. Існує багато варіантів міфів про створення людини з глини (Див., напр.: Буття: 2, 5, 7, 18–24; Липс Ю. Указ. соч. – С. 379; Пропп В. Я. Фольклор и действительность. – М., 1976. – С. 235; Крамер С. Н. История начинается в Шумере. – М., 1991. – С. 131–165).

8. Мордвинцева В. И. Котелок, найденный у р. Кальмиус: сюжетные и стилистические параллели // ДА. – 2002. – № 3–4. – С. 122.

9. Ботвинник М. Н. Девкалион // МНМ. – Т. 1. – М., 1992. – С. 361.

10. У курдів та таджиків на груди померлому клали камінчик – тимчасовий притулок душі. У вірмен підчас виносу покійника з будинку на те місце, де стояв гроб, клали камінь, щоб смерть більше не поверталась до цього житла (Техов Б. В. Центральний Кавказ в XVI–X вв. до н. э. – М., 1977. – С. 66; Неверов О. Я. Магические амулеты императорской эпохи // Искусство и религия. – Л., 1981; Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. 1983. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса // Население и культура Крыма в первые века н. э. – К., 1983. – С. 98; Ментешашвили А. М. Курды. – М., 1984. – С. 36; Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии. – К., 1992. – С. 165–166.

11. Цимиданов В. В. Указ. соч. – С. 64.

12. Вишневская О. А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н. э. – М., 1973. – С. 34, 37, 120, 122; Итина М. А., Яблонский Л. Т. 1997. Саки Нижней Сыр-Дарьи. – М., 1997. – С. 13, 70.

13. Смирнов К. Ф. Савроматы. – М., 1964. – С. 48, 50; Пшеничнюк А. Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. – М., 1983. – С. 107.

14. Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII–III вв. до н. э.). – М., 1991. – С. 114–115; Редина Е. Ф. Лепные курительницы из скифских погребений Северо-Западного Причерноморья // ПССАСП. – Запорожье, 1989. – С. 133; Редина Е. Ф. К вопросу о формировании Тираспольской группы скифских памятников // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. – Тирасполь, 2000. – С. 28.

15. Гудкова А. В., Фокеев М. М. Поселение и могильник римского времени Молога II // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1982. – С. 70, 80, 82. – Рис. 7, 8.

16. Анфимов Н. В. Меото-сарматский могильник у станицы Усть-Лабинской // МИА. – 1951. – № 23. – С. 159, 170, 204–206; Марченко И. И. Сираки Кубани. – Краснодар, 1996. – С. 108–109.

17. Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. – 1982. – Г 1–12. – Т. 2. – С. 26. Табл. 43, 1–4, 6–15; Русяева А. С. Указ. соч. – С. 166; Носова Л. В. О культовых зольниках античных поселений Северо-Западного Причерноморья // Боспорский феномен. – Т. 2. – СПб., 2002. – С. 64.

18. Дергачев В. А. Материалы раскопок археологической экспедиции на Среднем Пруте (1975–1976 гг.). – Кишинев, 1982. – С. 22, 49. – Рис. 5, 12; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I–IV вв. н. э. – К., 1984. – С. 14. – Рис. 5, 18; Беспалый Е. И. Курган I в. н. э. у г. Азова // СА. – 1985. – № 4. – С. 242; Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. – Саратов, 1990. – С. 100–101; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. – К., 1993. – С. 35; Косяненко В. М. Среднесарматское погребение из могильника Крепинский-1 на левобережье реки Маньч // Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 91; Кашуба М. Т., Курчатова С. И., Щербакова Т. А. Кочевники на западной границе Великой Степи (по материалам курганов у с. Мокра) // SP. – 2001–2002. – № 4. – С. 242.

19. Мандельштам А. М. Памятники эпохи бронзы в Южном Таджикистане // МИА. – № 145. – М., 1968. – С. 123–125.

20. Смирнов К. Ф. Савроматы. – С. 48, 50; Виноградов В. Б., Петренко В. А. Погребения сарматского времени из Ханкальских могильников // Археолого-этнографические исследования Северного Кавказа. – Краснодар, 1984; Захаров А. В. Сарматское погребение

в кургане „Крестовый” //Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 27, 31; Дзиговский А. Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. – Одесса, 2003. – С. 43–44.

21. Цимиданов В. В. Указ. соч. – С. 232–233.

22. Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V–III вв. до н. э. //САИ. – 1967. – Д1–4. – С. 36; Чередниченко Н. Н., Фиалко Е. Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана //СА. – 1988. – № 2. – С. 154; Ольховский В. С. Указ. соч. – С. 114–115.

23. Чмихав М. О. Курганы як явище давньої культури. – С. 72, 21.

24. Супрычев В. А. Занимательная геммология. – К., 1984. – С. 26.

25. У період посухи 1869 р.у Ташкенті мулли, виконуючи обряд „викликання дощу”, клали перед собою 7 гальок й молилися. Коли надто довго не було дощу, подібні гальки вони кидали у річку. Узбеки вірили, що каміння під дією молитов перетворюються у чудодійний камінь „яда”, який сприяє появі атмосферних опадів. Подібний камінь фігурує й у епосі огузів як шаманський атрибут для викликання дощу (Короглы Х. Г. Огузский героический эпос. – М., 1976. – С. 88–89; Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. – С. 78–80).

26. Некристалічна гірська порода силікато-прошаркуватої групи. Обидві назви походять від лат. *serpens* „змія”. Місцезнаходження відомі на Північному Кавказі, Уралі, у Казахстані (Лукас А. Материалы и ремесленное производство Древнего Египта. – М., 1958. – С. 631–632; Куликов Б. Ф. Словарь камней-самоцветов. – М., 1982. – С. 111–112).

27. Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. – К., 1986. – С. 107–108. – Рис. 110; Безуглов С. И. Позднесарматские мечи //Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 172. – Рис. 5, 14. – Прим. 5; Кашиба М. Т., Курчатова С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 213. – Рис. 17, 4.

28. Назва походить від гр. *νεφρίτε* – нирки. Мінерал, один із різновидів актиноліту. Щільний агрегат плутано-волокнистої будови. Колір – від зеленого до безколірного. Дуже в'язкий і твердий камінь. Цінувався у давнину як матеріал для виготовлення знарядь праці й ритуальних речей. Вважався магічним каменем. Використовувався для лікування нирок та інших хвороб. У Давньому Китаї нефрит втілював у собі різні добродієвості, використовувався у обрядах тощо. Місцезнаходження каменю є у Китаї, Сибіру, на Уралі тощо (Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 90).

29. Буюклиев Х. Тракийският могилен некропол при Чаталка, Старозагорски окръг //Разкопки и проучвания. – Т. 16. – София, 1986. – Табл. 10; Мошкова М. Г. Позднесарматская культура //Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 196; Безуглов С. И. Указ. соч. – С. 172, 176–177. – Рис. 4, 12; 5, 24.

30. Карбонатні породи, що складаються головним чином із кальциту й становлять з себе перекристалізовані вапняки. Колір різний, залежить від домішок (Plin. NH, XXXVI, 11; Лукас А. Указ. соч. – С. 622–623; ГС. – Т. 2. – С. 484; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 88–89).

31. Блаватская Т. В. Обломок мраморного блюда с надписью //Пантикапей. – МИА. – 1962. – № 103. – С. 252–253; Алексеева Е. М. Указ. соч. – С. 26–27. – Табл. 44; Секерская Н. М. Античный Никоний и его округа в VI–IV вв. до н. э. – К., 1989. – С. 102–103. – Рис. 60, 6–7; Острроверхов А. С., Субботин Л. В. Божества Никония по случайным находкам культовых изделий //Северное Причерноморье: от энеолита к античности. – Тирасполь, 2002. – С. 261, 264.

32. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 60. – Рис. 59–61; Скрипкин А. С. Азиатская... – С. 87; Ильюков Л. С. Позднесарматские курганы левобережья р. Сал //Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 102. – Рис. 7, 1–7; Захаров А. В. Сарматское погребение в кургане „Крестовый” //Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 28. – Рис. 2, 16; Кашиба М. Т., Курчатова С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 211. – Рис. 17, 14.

33. Оводнений сульфат кальцію прошаркуватої будови. Колір білий, рожевий, жовтий. У Давній Греції гіпс плутали з гашеним вапном, звідки і назва [*γῶρος* – „крейда”].

Використовувався у будівельній справі й при виготовленні прикрас. Прозорі кристали гіпсу досить часто зустрічаються у покладах глини. Мають багато народних назв - „дівочий лід“, „місячний лід“ тощо (Лукас А. Указ. соч. - С. 146-148; 619-620; ГС. - Т. 1. - С. 169; Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 47; Супрычев В. А. Указ. соч. - С. 110-117).

34. Під алабастром [гр. *αλαβάστρων*] розуміють продукт, який отримують при обпалюванні гіпсу, до перетворення його у напівгідрид сульфату кальцію. Перемелена у порошок, ця речовина використовується у будівельній справі та для виробництва різних прикрас (ГС. - Т. 1. - С. 31; Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 19).

35. Смирнов К. Ф. Курильницы и туалетные сосудики Азиатской Сарматии // Кавказ и Восточная Европа в древности. - М., 1973. - С. 168; Дергачев В. А. Указ. соч. - С. 29. - Рис. 7, 7; Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки курганов в зоне строительства Кальмыцко-Астраханской и Никольской рисовых оросительных систем // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. - М., 1989. - С. 123; Максименко Е. В. Сарматы на Дону // ДД. - Вып. 6. - Азов, 1998. - С. 116-117; Симоненко А. В. Сазко А. В. Сарматы Таврии. - С. 73-74. № 10, 25, 27. - Фото, 16, 2; Глебов В. П., Парусимов И. Н. Новые сарматские погребения в бассейне реки Сал // Сарматы и их соседи на Дону. - Ростов-на-Дону, 2000. - С. 62. - Рис. 1, 4.

36. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 60-64. - Рис. 62-64; Смирнов К. Ф. Савроматская и раннесарматская культуры // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. - М., 1989. - С. 174. - Табл. 69, 52-53.

37. Максименко Е. В. Указ. соч. - С. 97; Богданова Н. А. Могильник первых веков н. э. у с. Заветное // Археологические исследования на Юго-Восточной Европы. - Тр. ГИМ. - 1989. - Вып. 70. - С. 55; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I-IV вв. н. э. - К., 1984. - С. 14. - Рис. 5, 16; Глебов В. П., Парусимов И. Н. Указ. соч. - С. 62. - Рис. 1, 5.

38. Патокова Э. Ф., Дзиговский А. Н., Зиньковский К. В. Сарматские погребения Маякского могильника // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. - К., 1982. - С. 132. - Рис. 1, 2.

39. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Синергетика сарматского погребального комплекса из Михайловки // *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Ksiegarnia rolnicza pamiatki prof. T. Sulimirskiego.* - Krakow, 2004. - С. 117. - Рис. 2.

40. Симоненко А. В. Сарматы... - С. 79.

41. Гросу В. И. Хронология памятников сарматской культуры Днестровско-Прутского междуречья. - Кишинев, 1990. - С. 72. - № 61. - Рис. К-51.

42. Гуцина И. И. О локальных особенностях культуры населения Бельбекской долины Крыма в первые века н. э. // Археологические исследования на Юге Восточной Европы. - Тр. ГИМ. - 1982. - № 54 (2). - С. 22-23. - Рис. 11.

43. Геологічна порода, що складається із кальцитових залишків морських планктонних водорослів. Фаціальний аналог крейди - білі афагафітові вапняки Півдня Європи (ГС. - Т. 1. - С. 420).

44. Алексеєва Е. М. Указ. соч. - Т. 2. - С. 29-30. Табл. 44; Ольховский В. С. Указ. соч. - С. 159-160.

45. Смирнов К. Ф. Сарматы-огнепоклонники // Археология Северной и Центральной Азии. - Новосибирск, 1975; Смирнов К. Ф. Сарматы на Илеке. - М., 1975. - С. 162; Глебов В. П., Парусимов И. Н. Указ. соч. - С. 62, 67. № 7; Ильюков Л. С. Указ. соч. - С. 106, 110; Дзиговский А. Н. Очерки... - С. 39.

46. Богданова Н. А. Семантика и назначение некоторых амулетов из могильников первых веков н. э. Юго-Западного Крыма // История и культура Евразии по археологическим данным. - М., 1980. - С. 46; Симоненко А. В. Сарматы... - С. 18; Гросу В. И. Указ. соч. - С. 77. 44.

47. Гросу В. И. Указ. соч. – С. 76. – Рис. Б-27, 44.
48. Алексеева Е. М. Указ. соч. – С. 30. – Табл. 44, 16.
49. Мошкова М. Г. Памятники прохоровской культуры //САИ. – 1963. – Вып. Г1-10. – С. 23; Мошкова М. Г. Происхождение раннесарматской (прохоровской) культуры. – М., 1974. – С. 11; Смирнов К. Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – М., 1984. – С. 20, 94; Гросу В. И. Указ. соч. – С. 48.
50. Дзиговський О. М. Культура сарматів Північно-Західного Причорномор'я. – Одеса, 2000. – С. 25.
51. Богданова Н. А. Могильник – С. 48; 80, 86; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганные могильники Дивизийский и Белолесский. – Вып. 2. – К., 1990. – С. 20.
52. Назва пішла від гірського хребта Као Лін у Китаї, де добувалася глина (ГС. – Т. 1. – С. 304).
53. Змішана порода змішаного голиняно-карбонатного складу: 50–75% карбонат [кальцит чи доломіт], 25–50% – нерозтворювальний залишок, основу якого складає кремнезем та глинозем. У давнину порода широко використовувалася для виробництва кераміки (Лукас А. Указ. соч. – С. 555; ГС. – Т. 1. – С. 422).
54. Слово *sira* – сірка засвідчено у санскритській мові, де воно означало „світло-жовтий”, помаранчевий. Сучасна назва походить від лат. *sulfur*. Запозичене із гр. *ταβου* – „божественний”, „небесний”. У Давній Русі сірку називали „жупел”. Алхіміки вважали її сконцентрованою матерією, з якої зароджується вогонь. Специфічні властивості продуктів її згорання наводили на думку про таємничу силу, заховану у цій речовині, про її надприродне походження (ГС. – Т. 2. – С. 209; Сребродольский Б. И. Загадки минералогии. – М., 1987. – С. 72 та сл.).
55. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 23; Смирнов К. Ф. Савроматская и раннесарматская культуры. – С. 165; Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки курганов... – С. 26, 31; Симоненко А. В. Сарматы... – С. 53; Ильюков Л. С. Указ. соч. – С. 103, 48.
56. Агрегат кремнезему – халцедон, кришталь, опал тощо. Непрозорий або просвічується. Колір від світло-жовтого до чорного. Назва походить від гр. *κρέμνος* – „скеля”. Зустрічається у багатьох місцях (ГС. – Т. 1. – С. 369; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 79; Супрычев В. А. Занимательная геммология. – С. 49–53).
57. У давньоіндійській традиції крем'яні породи, і особливо кришталь, асоціювалися з „небесною твердю”, уявлявся каменем, який „охороняє два кордони простору” (Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура племен бронзового века (по материалам Левобережной Украины). – Днепропетровск, 1989. – С. 40). Поклоніння крем'яним виробам за хеттськими джерелами асоціювалося з небесними силами, особливо, з Богом Грози (Луна, упавшая с неба. Древняя литература Малой Азии. – М., 1977. – С. 120, 126, 284). У давніх іранських ритуалах використовувався тільки крем'яний ніж (Бойс М. Зороастрийцы. Верования и обычаи. – М., 1987. – С. 20–21).
58. Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса, 2001. – С. 83–88; Разумов С. Н. Кремень в обрядовой практике племен бронзового века: постановка вопроса //Проблемы археологии и архитектуры. – Вып. 1. – Донецк–Макеевка, 2001.– С. 27–31; Разумов С. Н. Использование кремня в ритуальной практике (по материалам бронзового и раннего железного веков Северного Причерноморья) //Археоминералогия и ранняя история минералогии. – Сыктывкар, 2005. – С. 54–56; Цимиданов В. В. Указ. соч. – С. 56.
59. Тереножкин А. И. Киммерийцы. – К., 1976. – С. 95, 99; Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. – К., 1986. – С. 178–335; Бессонова С. С., Бунятян Е. П., Гаврилюк Н. А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. – К., 1988. – С. 35; Бессонова С. С. Древности скифов. – К., 1994. – С. 14; Андрух С. Н.,

Тоцев Г. Н. Могильник Мамай-Гора. – Запорожье, 1999. – С. 142; Погребова М. Н. Погребения в мавзолее Неаполя Скифского // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. – МИА. – 1961. – Вып. 96. – С. 192–213.

60. Шилов В. П. Калиновский курганный могильник // Древности Нижнего Поволжья. МИА. – 1959. – № 60 (1). – С. 430; Гросу В. И. Указ. соч. – С. 43; Симоненко А. В. Сарматы... – С. 53; Ильюков Л. С. Указ. соч. – С. 103. – Рис. 5, 19; Глебов В. П., Парусимов И. Н. Указ. соч. – С. 65. – № 6; 66; Кашуба М. Т., Курчатова С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 211. – Рис. 17, 1.

61. Про зв'язок кременю з поняттям „вогонь”, свідчить і його латинська назва: *stetare* – „спалювати” (Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 79).

62. Кузьмина Е. Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. – Фрунзе, 1986. – С. 83; Цимиданов В. В. Указ. соч. – С. 60–61.

63. Нарты. Осетинский народный эпос. – М., 1957. – С. 10; Цимиданов В. В. Указ. соч. – С. 56, 76; Разумов С. Н. Использование кремня... – С. 56.

64. Патокова Э. Ф., Дзиговский А. Н., Зиньковский К. В. Сарматские погребения... – С. 132. – Рис. 1, 1–6.

65. Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Ладья в погребальных обрядах древнего и средневекового населения Восточной Европы // SP. – 2001–2002. – № 3.

66. Самоцвітами називають каміння, що має велику твердість, прозорість, гарний колір, блиск або ж малюнок. Під терміном *gemma* в часи античності та середньовіччя розуміли власно дорогоцінне каміння, а під *lapides pretiosi* – самоцвіти, що коштували значно дешевше (ГС. – Т. 2. – С. 197–198; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 108).

67. Окис кремнію, зустрічається у вигляді суцільних мас та кристалів. Останні мають форму шестигранної призми, увінчаної тригранною „пірамідкою”. Колір різноманітний, деякі різновиди мають власну назву, в залежності від кольору. Існують схванокристалічні різновиди, найбільш відомим з яких є халцедон. (ГС. – Т. 1. – С. 320; Супрычев В. А. Самоцветы. – С. 127–132; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 72–73).

68. [Гр. *βαλλέτρα* – „скляний камінь”; *κρυστάλλος*; лат. *crystallos*]. На арабському сході мав назву *bellor*, інакше – „херкімерський діамант”. Камінь плутають з гіалітом [< гр. *βαλος* „прозорий” (Щапова Ю. Л. Немного о древнем стекле // Путешествие в древность. – М., 1983. – С. 263) – безкольоровим, водяно-прозорим каменем із сімейства опалів (ГС. – Т. 1. – С. 182–183; Супрычев В. А. Самоцветы. – С. 72; 132–139; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 53, 125). Кришталь має антисептичні властивості, вважався „божественним каменем” й використовувався для виготовлення амулетів, гем та посуду (Сериков Ю. Б. Горный хрусталь и его использование в каменном веке Урала // История философии и минералогии. – Сыктывкар, 1999. – С. 101–102).

69. Алексеева Е. М. Указ. соч. – Т. 3. – С. 6–10.

70. Моринц С. Некоторые вопросы сарматского населения в Молдове и Мунтении в связи с фокшанским погребением // Dacia. – 1959. – Vol. 3. – С. 46; Дергачев В. А. Материалы раскопок... – С. 90, 64. – Рис. 28, 6; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы... – С. 19, 21. – Рис. 8, 10; Яценко С. А. Диадемы степных кочевников Восточной Европы в сарматскую эпоху // КСИА. – 1986. – № 186. – С. 17; Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Памятники сарматской аристократии... – С. 123. – Рис. 99, 2; Гросу В. И. Хронология... – С. 87, 90; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганные могильники Васильевский и Кубей. – Вып. 3. – К., 1990. – 13. – Рис. 11, 11; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. – С. 59, 64; Беспальный Е. И. Позднесарматское погребение... С. 161. – № 138бв; Захаров А. В. Сарматское погребение... – С. 27–28. – Рис. 2, 7–8, Кашуба М. Т., Курчатова С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 213. – Рис. 17, 7–8; Юшки Н. П. Кварцевые шары в материальной культуре человека // Археоминералогия и ранняя история минералогии. – Сыктывкар, 2005. – С. 76.

71. Гросу В. И. Указ. соч. – С. 89–90.
72. Симоненко А. В. Указ. соч. – С. 73. – Фото 17–18.
73. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 27–28. – Рис. 23–24.
74. Ogden J. Op. cit.; Трейстер М. Ю. Еще раз об ожерельях с подвесками в виде бабочек I в. н.э. из Северного Причерноморья // ПАВ. – 1993. – Вып. 4. – С. 89.
75. Гай Плиний Секунд. Естественная история ископаемых тел, переложенная на русский язык, в азбучном порядке, и примечаниями, дополненная трудами В. Севергина, императорской академии наук академика. – СПб., 1819. – С. 115–119.
76. Супрычев В. А. Самоцветы. – С. 138–139.
77. Лукас А. Указ. соч. – С. 134–135; Супрычев В. А. Указ. соч. – С. 98–108, 154–155; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 130; Барский Л. А. „Принцы” и „нищие” в царстве минералов. – М., 1988. – С. 137–138.
78. Силікат алюмінію. Камінь дарував чоловікам мудрість, а жінкам – красу. Топаз міг припинити кровотечу, мирив ворогів. Назву виводять із санскр. *topazos* „вогонь” (Strabo. XVI, 4, 6; Plin. NH, VI, 34; XXXVII, 32).
79. Складний силікат магнію та заліза, прозорий різновид олівину. У перекладі з гр. назва означає „золотавий камінь”. Цікаво, що знаменитий монокль Нерона був не хризолітовим, як на цьому наполягали стародавні автори, а смарагдовим (Лукас А. Указ. соч. – С. 605; Супрычев В. А. Указ. соч. – С. 99).
80. Силікат цирконія, має різне забарвлення. Назва походить від араб. *zarkun* „мінерал” < перс. *tzar* – „золотий” й *gun* „колір”, тобто „золотоцвітний”. На теренах України циркон зустрічається у магматичних породах, а також накопичується у морських та річкових розсипах. Особливо красивими є маріуполіти, що зустрічаються у районі м. Маріуполя (Супрычев В. А. Указ. соч. – С. 108–111; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 60).
81. Симоненко А. В. Сарматы Таврії. – С. 72. – Прилож. 2, 2; Трейстер М. Ю. Указ. соч. – С. 87; Гросу В. И. Указ. соч. – С. 90.
82. Ферсман А. Е. Рассказы о самоцветах. – С. 123.
83. Назву виводять з гр. *moriosos* – „немитий, замурзаний” або за іншою версією, з лат. *morrosus* – „похмурий”. Пліній та Агрікола називають самоцвіт „промніон”. Моріон наділяли багатьма корисними властивостями. У російському лікувальнику початку XVIII в. повідомляється: „Морион камень кто на шее носит, тот не будет страдать меланхолией, и если имеет падучую болезнь, то выздоровеет” (Супрычев В. А. Указ. соч. – С. 152; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 88). Біля чорних каменів відбувалися обряди з метою зцілення від безпліддя, ініціацій, а також викликання дощу (Ардзимба В. Г. К истории культа железа и кузнечного ремесла (почитание кузницы у абхазов) // Древний Восток. Этнокультурные связи. – Т. 80. – М., 1988 – С. 272).
84. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 32. – Рис. 29.
85. „Аметист” – давньєвр. [„халом” – сон]. (Plin. NH, XXXII, 27): „Камінь зупиняє від сп’яніння, і від цього назву свою отримав; більше того, коли викарбують назви Місяця та Сонця, і у такому вигляді повісять на шиї, на пір’ї павича чи ластівки, то нібито протистояв отруті...” У трактаті Іоване Берая „Історія дорогоцінного каміння” – грузинського автора X ст., повідомляється: „...Дивлячись на амефвістоні, можна передбачити, коли буде зима й піде дощ...” Перелічує властивості аметисту у книзі „Про назви й властивості дорогоцінних каменів” й вірменський автор XII ст. Саргіс: „Той, хто носить його не захворіє проказою, коростою й подібними хворобами. Майно його й благості не заскудніють, сам він і слова його приємні людям. Носити цей камінь корисно для росту розсудливості. Той, хто володіє ним може пити вино, скільки йому забажається, але не загубить розум...” Травник XVII ст. повідомляє: „Сила этого камня такова: пьянство отгоняет, мысли лихие удаляет, добрым разум делает и во всяких делах помощен... воинских людей от недругов обороняет и к одолению приводит... ускромляет мощность

и допускает того, кто его носит, в памяти отходити" (Супрычев В. А. Указ. соч. – С. 142–151; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 25–27).

86. Фторид кальція – крихкий матеріал різного кольору, який використовувався для імітації більш якісного каміння. Назва походить від лат. *fluo* „текти“ (Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 123–124).

87. Гай Плиний Секунд. Указ. соч. – С. 26–28; Лукас А. Указ. соч. – С. 587–588; Неверов О. Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С. 25; Супрычев В. А. Указ. соч. – С. 141–149; Ogden J. Op. cit. – P. 105–106.

88. Алексеева Е. М. Указ. соч. – С. 10. Табл. 36, 1–16.

89. Трейстер М. Ю. Указ. соч. – С. 87; ОАК за 1864 г. – С. XX; Засецкая И. П. Золотые украшения гуннской эпохи. – М., 1975. – С. 14; Яценко С. А. Диадемы... – С. 2; Мордвинцева В. И. Полихромный звериный стиль. – Симферополь, 2003. – С. 88.

90. Галибин В. А., Островерхов А. С., Субботин Л. В. Стекланные изделия в сарматских погребениях Семеновского могильника // МАСП. – К., 1983. – С. 64–66; Островерхов А. С. Стекло из скифских и сарматских погребений восточной части Буджакского могильника // Субботин Л. В., Дзиговский А. Н., Островерхов А. С. Археологические древности Буджакских курганов у сел Вишневое и Белолесье. – Одесса, 1998. – С. 132–133. – Ан. № 56.

91. Складний окисел магнію. Колір різноманітний. Ювелірні різновиди шпінелі в античний час доставляли з Індії, Бірми, Афганістану. Назву виводять із лат. *spina* „шип“. Синоніми: *лал* [< араб. *lal* „червоний камінь“], *балаш*, *акерит* (Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 133–134).

92. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 33–34. – Рис. 32–33.

93. Камінь білого або ж сірувато-білого кольору. За античною легендою, назву отримав від м. Халкедона у Віфінії, де був головний ринок його збуту. Стародавні східні народи називали халкедон, агат та онікс одним словом – *aqiq* [„волосатий новонародженого“], або ж за Біруні – *а'кук*. За переказами, камінь лікує від багатьох хвороб (Лукас А. Указ. соч. – С. 592; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 124; Супрычев В. А. Занимательная геммология. – С. 6–15).

94. [санскр. *upata* < лат. *opal* – дорогий камінь]. Шляхетні опали цінувалися. Їх надавали форму кабошона. У тюркських народів вони мали назву *кахалонг* – „камінчик річки Ках“, у монголів – *кашилон* – „прекрасний камінь“ (Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 95–96; Супрычев В. А. Указ. соч. – С. 10; Барский Л. А. Указ. соч. – С. 140–141).

95. Алексеева Е. М. Указ. соч. – С. 11–14. – Табл. 37; 38, 1–13.

96. Патокова Э. Ф., Дзиговский А. Н., Зиньковский К. В. Указ. соч. – С. 132. – Рис. 1, 2; Гросу В. И. Новые сарматские памятники на территории Молдавии // Археологические исследования в Молдавии в 1979–1980 гг. – Кишинев, 1983. – С. 39; Гросу В. И. Хронология... 43; Костенко В. И. Сарматское погребение с инталией из могильника с. Подгородное // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984. – С. 127. Рис. 2, 26; Каминская И. В., Каминский В. Н., Пьянков А. В. Сарматское погребение у станицы Михайловской (Закубанье) // СА. – 1985. – № 4. – С. 228. – Рис. 2, 1; 3; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 31–32, 43–44, 100–103. – Рис. 29; 40; 42, 2; 107–108; Богданова Н. А. Могильник сарматского времени в с. Подгородное // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – М., 1984. – С. 55; Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. – С. 86. – Рис. 31, 11–12; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганно-могильники Дивизийский и Белолесский. – С. 17; *их же*. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганно-могильники Васильевский и Кубей. – С. 12. – Рис. 1, 3; Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение... – № 38г. – Рис. 3, 25; № 40а. – Рис. 2, 1–3.

97. Мошкова М. Г. Среднесарматская культура. – С. 196. – Табл. 81, 58, 60; Максименко Е. В. Сарматы на Дону // ДД. – № 6. – Азов, 1998. – С. 135. – Рис. 76, 6–7; Безуглов С. И. Позднесарматские мечи. – С. 172–173.

98. Максименко Е. В. Указ. соч. – С. 135. – Рис. 74, 12–14.

99. Має багато синонімів: карнеол, акик, ваклер, деміон, лінкурій тощо. До недавнього часу значну кількість сердолікових гальок збирали у районі Карадага, в Криму. Пліній (Plin. N.H., XXXVII, 7, 31) доніс легенду, згідно з якою, перші сердоліки було знайдено біля м. Сарди у Лідії. Камінь вважався дієвим любовним амулетом (Masr. Rep. Lapid., XXIV). Сердоліки розподілялися на „чоловічі” та „жіночі”. Темно-вишневе каміння [напр. карнеол < лат. *carnis* – „м’ясо” вважалося „чоловічим”; рожево-помаранчеве (сардер) – „жіночим”] (Гай... – С. 292–293; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 72, 111; Супрычев В. А. Занимательная геммология. – С. 18–23; Барский Л. А. Указ. соч. – С. 142).

100. Лукас А. Указ. соч. – С. 591–592; Алексеева Е. М. Указ. соч. – Т. 3. – С. 14–19. – Табл. 38, 14–50; 39, 1–24; Супрычев В. А. Занимательная геммология. – С. 18–19.

101. Богданова Н. А. Семантика... – С. 47; Дергачев В. А. Материалы... – С. 48, 90, 92–95, 97, 99, 106, 116, 120. – Рис. 12, 9; 28, 6; 30, 6; 31, 2–3; 32, 2, 9; 36, 3; 40, 11; 42, 7, 11; Гросу В. И. Новые сарматские памятники... – С. 31, 42. – Рис. 2, 17г; 3, 12; *его же*. Хронология... – С. 45, 47. – Рис. 9А, 53, 58, 62–63; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и кочевники... – С. 13, 19, 21. – Рис. 4, 14; 8, 10; 9, 16; Костенко В. И. Сарматское погребение... – С. 127. – Рис. 2, 21; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 32–33, 39, 89, 94, 97. – Рис. 29; 31; 38; 93–94, 1; 98, 2, 6; 99, 1, 4; 103–104; Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки курганов... – С. 25. – Рис. 7, 4–5; Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение... – С. 161–162. – № 37а, в, 46; Властин М. В. Раннесарматские погребения могильника Северо-Западный-1 // Сарматы и их соседи на Дону. – Ростов-на-Дону, 2000. – С. 11. – Рис. 2, 21; Захаров А. В. Сарматское погребение... – С. 27. – Рис. 2, 3; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. – С. 10, 18, 20, 39, 42, 59, 62, 64, 71–73. – Рис. 5, 8; Фото 4–5; 12; 21; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганные могильники Дивизийский и Белолесский. – С. 17; *их же*. Сарматские древности Днестро-Дунайского междуречья. Курганные могильники Васильевский и Кубей. – С. 13. – Рис. 11, 13–14; Батизат Г. В. Инталия с изображением Фортуны-Исиды-Цереры из сарматского погребения в Нижнем Подунавье // Пам’ятки археології Північно-Західного Причорномор’я. – Одеса, 2000.

102. Алексеева Е. М. Указ. соч. – Т. 3. – С. 19; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 110; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 44. – Рис. 42, 2.

103. Отримав назву від р. Агатос [суч. Дирілло] на о. Сицилія (Plin. N. H. XXXVII, 1, 3). Камінь могла носити лише людина з чистою душею. Самоцвіт захищав від укусів павуків, змій та скорпіонів. Агат відноситься також до розряду „громового каміння”. Йому приписувалася властивість захищати від ударів блискавки. Із агатів виготовлялися філактерії, геми, мозаїчні панно. (Лукас А. Указ. соч. – С. 584–585; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 14; Супрычев В. А. Занимательная геммология. – С. 25–31; Барский Л. А. Указ. соч. – С. 141–142; Неверов О. Я. Геммы античного мира. – С. 125).

104. Дергачев В. А. Материалы... – С. 48; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 89, 98, 101. – Рис. 93; 94, 2; 98, 3; 99, 2; 105; 106, 4; 107, 1–2; Анфимов Н. В. Древнее золото Кубани. – Краснодар, 1987. – С. 205; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. – С. 71–73. – Фото 4; 16, 4; 20; Трейстер М. Ю. Еще раз об ожерельях... – С. 89.

105. Деякі різновиди халцедону, що зараз носять назву агатів, раніше називалися оніксами. У оніксів прошарки чітко вирізняються за кольором. У перекладі з давньогрецької, „онікс” означає „ніготь”. Араби називали його *el gazo*, тобто „засмучений” й приписували йому злі властивості. Навпаки, давні греки, грузини та вірмени вважали, що онікс може знайти лише цнотлива людина. Поклади каменю є у багатьох місцях. Одними із кращих вважаються індійські онікси. На теренах сучасної України поклади цього самоцвіту є у Криму (Ogden J. Op. cit. – P. 92; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 14, 93–94; Супрычев В. А. Занимательная геммология. – С. 26, 32–33; Варшавський А. 1982. Пеліка з ластівкою. – К., 1982. – С. 53–65).

106. Костенко В. И. Сарматское погребение...; Трейстер М. Ю. Указ. соч. - С. 87; Симоненко А. В. Указ. соч. - С. 72. - Фото 6-10.
107. Назва походить від поєднання слів „сард” та „онікс”. Камінь був одним із специфічних матеріалів римського ювелірного мистецтва. Володіння самоцвітом надавало людині мужності, захищало від зради та брехні, зупиняло кровотечу, допомагало зростанню зламаних кісток (Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 110).
108. Алексеева Е. М. Указ. соч. - Т. 2. - С. 12-13, 34. - Табл. 27: 61-62. - Тип 187 п. н.; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 38-39. - Рис. 35-36.
109. Група силікатів, об'єднана наявністю радикалів $[SiO_4]$. Виокремлюється шість груп гранатів, колір яких змінюється у залежності від складу. Назва походить від лат. *granit* - зерно граната, з'явилася у XIII ст. Гранатам приписувалася властивість встановлювати владу над людьми, лікувати рани тощо (Гай... - С. 82-86; Лукас А. Указ. соч. - С. 595-596; Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 52-53; Супрычев В. А. Самоцветы. - С. 115-122).
110. Силікат групи гранатів. Колір червоний, зрідка чорний. Синоніми: вениса, аделанд-рубін, гранат східний тощо (Максимова М. И. Боспорская камнерезная мастерская //СА. - 1957. - № 4; Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 24; Алексеева Е. М. Указ. соч. - Т. 3. - С. 20-21. - Табл. 39, 40-42; Неверов О. Я. Геммы... - С. 114-116).
111. ОАК за 1864 г. - С. XX; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 27-30; 37-38. - Рис. 23-26; 35-36; Симоненко А. В., Лобай Б. И. Сарматы Северо-Западного Причерноморья в 1 в. н. э. - К., 1991. - С. 31. - Рис. 20, 1; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. - С. 73. - Фото 20; Беспалый Е. И. Позднесарматское погребение... - С. 161. - Рис. 2, 12; Потёмкина Т. М. Позднесарматский памятник у с. Благовка в Донбассе //Донецкий археологический сборник. - Вып. 1. - Донецк, 1992.
112. Мілкозернисті породи з великим вмістом кремнезему, мають красиве забарвлення. Яшми можуть бути червоного, зеленого, коричневого, або ж жовтого кольору. Камінь наділявся широким спектром лікувальних властивостей. Він допомагав лікувати шлункові хвороби, сприяв породілям, проганяв привиди тощо. Самоцвіт був одним з найбільш популярних в античному ювелірному мистецтві. Найчастіше з нього виготовлялися геми та амулети у вигляді скарабеїв (Ферсман А. Е. Очерки по истории камня. - С. 283 и сл.; Лукас А. Указ. соч. - С. 596-600; Неверов О. Я. Геммы... - С. 124; Алексеева Е. М. Указ. соч. - Т. 3. - С. 21. - Табл. 39, 34-39; Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 137-138; Щербаков В. С. Античные печати Херсонеса как исторический источник. - Автореф. дис. ...канд. ист. наук. - М., 1986).
113. ОАК за 1913-1915 гг.: 201. - Рис. 255; Костенко В. И. Сарматское погребение... - С. 127. - Рис. 2, 18-19; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 31-32, 89, 109. - Рис. 28; 93; 94, 3; 114; Гросу В. И. Хронология... - С. 61, 79).
114. Мінерал - окис заліза. Зустрічається у вигляді кристалів й суцільних мас. Колір чорний, сірий, червоний, вишнево-червоний. За Теофрастом, гематит - це закам'яніла кров. У Київській Русі його називали „кривавиком”. (Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 44; Супрычев В. А. Занимательная геммология. - С. 99-105; 178-179).
115. Неверов О. Я. Геммы... - С. 125, 127; Смирнов К. Ф. Курганы у сел Иловатовка и Политотдельское Сталинградской обл. //МИА. - 1959. - № 60. - С. 256, 296. - Рис. 37, 5; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 89. - Рис. 93; 94, 4; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы... - С. 19. - Рис. 8, 13; Яценко С. А. Диадемы... - С. 17; Скрипкин А. С. Азиатская Сарматия. - С. 88. - Рис. 32, 39.
116. Загальна назва для вулканічних гірських порід, що характеризуються виокремленням кристалів силікатів, вкраплених у мілкозернисту масу. Спершу назву відносили до однієї породи - „імператорського порфіру - *porfido rosso antico*”. Саме цей камінь згадує Пліній (Plin. N. H., XXXVI, 11, 19) під назвою *porphyrites*. (Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 101-102; Лукас А. Указ. соч. - С. 625-628).

117. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 89. – Рис. 93; 94, 5–6.
118. Силікат берилія та алюмінія. Колір різноманітний, має скляний блиск. Камінь наділяв свого володаря багатим набором позитивних якостей (Гай... – С. 87; Лукас А. Указ. соч. – С. 588–590; Супрычев В. А. Самоцветы. – С. 72–82; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 34).
119. Має зелену пігментацію за рахунок домішок хрому або ванадію. Поклади смарагдів є у пустелі Сікаїт [Забара]. Смарагди найкращої якості походять із Скіфії (Plin. N. H., XXXVI, 16–18). Як вважають деякі дослідники, енциклопедист мав на увазі уральські поклади. Смарагд вважався каменем мудрості й надії, лікував багато тяжких хвороб. Супрычев В. А. Самоцветы. – С. 94, 96–97; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 17–18, 63–64; Аверинцев С. С. Грааль //МНМ. – 1992. – Т. 2. – С. 317–318; Трейстер М. Ю. Еще раз об ожерельях... – С. 89.
120. Симоненко А. В. Сарматы Таврии. – С. 72. – Приложение 2, 2; Трейстер М. Ю. Указ. соч. – С. 89.
121. Водяний фосфат міді та алюмінію. Колір небесно-блакитний та сірувато-зелений. Синоніми: агафіт, камінь арабський, камінь небесний, каллаїт, туркіс тощо. Пліній наводить давньогрецьку назву каменя – *καλλαιτης*: „... Народжується за Індією, у мешканців гір Кавказьких, у саків та дагасів. З XIII ст. самоцвіт називали *kallait*. Етимологію виводять із перс. *firuze* – „перемога“. Існувала й інша назва – *turkis*. Починаючи з XIV ст., в Європу бірюза попадала при посередництві турецьких торговців. Бірюзу нагороджували численними надприродними властивостями. Вона лікувала, приносила багатство, мирила подружжя, була символом відродження після смерті тощо (Гай... – С. 61; Тураєв Б. А. Египетская литература. – Т. 1. Исторический очерк древне-египетской литературы. – М., 1920. – С. 37; Ферсман А. Е. Очерки по истории камня. – С. 283 сл.; Лукас А. Указ. соч. – С. 276, 295, 320, 380, 523, 585, 603, 607–608; Супрычев В. А. Самоцветы. – С. 183–185; Куликов Б. Ф. Указ. соч. – С. 35–36).
122. Treister M. Y., Yatsenko S. A. About the Centres of Manufacture of Certain Series of Horse-Harness Rounddels in „Gold-Turquoise Animal Style” of the I-II Centuries AD //Silk Road Art and Archaeology. – Kamakura. – 1997–1998. – Vol. 5. – P. 52, 78. – R. 10; Яценко С. А. О мнимых „бактрийских” ювелирных изделиях в Сарматии I-II вв. н. э. //НАВ. – 2000. – Вып. 3. – С. 172–173; Ставиский Б. Я., Яценко С. А. Искусство и культура древних иранцев. Великая Степь, Иранское плато и Центральная Азия. – М., 2002. – С. 167.
123. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. – С. 108. – Рис. 110; Кашуба М. Т., Курчатов С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 210, 240. – Рис. 16, 1а–б; Мордвинцева В. И. Полихромный звериный стиль. – С. 7.
124. Манцевич А. П. Находка в Запорожском кургане (к вопросу о Сибирской коллекции Петра I) //Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. – М., 1976. – Рис. 2–4.
125. Кашуба М. Т., Курчатов С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 210, 240.
- 125а. М. Ю. Трейстер (Еще раз... – С. 92), вивчаючи походження прикрас з „метеликоподібними” підвісками, вважає, що таке рідкісне каміння як бірюза, сапфіри, аметисти, онікси, сардонікси тощо завозилися на північні береги Чорного моря із Середньої Азії, Індії та Цейлону при посередництві верхніх аорсів. За Страбоном (Strab. XI, 5, 8), аорси вели караванну торгівлю індійськими й вавилонськими товарами, отримуючи їх, в свою чергу, від вірменів та мідійців. Але, як свідчать дослідження фахівців з античної гліптики, боспорські майстерні спеціалізувалися головним чином на місцевих гранатах Херсонеські ювеліри широко використовували сердолік, червону й жовту яшму. Подібні матеріали є характерними й для каменерізів Тіри (Максимова М. И. Боспорская...; Щербаков В. С. Указ. соч.; Клейман И. Б., Коцевский А. С. Геммы из Тиры //Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур. – К., 1991.

- С. 95-99; *Островерхов А. С., Батизат Г. В.* Новые материалы к корпусу глиптики из Тиры // Северное Причерноморье в античное время. - К., 2002. - С. 114-120).

126. *Топоров В. Н.* Металлы // МНМ. - 1992. - Т. 2. - С. 146-147.

127. *Уильямс Д., Огден В.* Греческое золото. - СПб., 1995.

128. У християнстві золото - символ божественного духу, торжество віри, слави, любові. Волхви приносять немовляті Ісусу Христу в подарунок золото. Колір волосся богоматері - золотий. Центральне місце золото займало й у системі цінностей пізньоантичної та середньовічної алхімії. За уявленням алхіміків, сплав золота [сонце божественний дух] й срібла [місяць, людський дух] - *aurum potabile*, виліковує від багатьох хвороб (*Аверинцев С. С.* Золото в системе символов ранневизантийской культуры // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. (Искусство и культура). - М., 1973. - С. 51; *Неверов О. Я.* Геммы античного мира. - С. 36).

129. *Хазанов А. М.* Социальная история скифов. - М., 1975. - С. 170; *Литвинский Б. А.* „Золотые люди” в древних погребениях Центральной Азии (Опыт истолкования в свете истории религии) // СЭ.- 1982. - № 4. - С. 34-43.

130. *Богданова Н. А.* Семантика... - С. 35; *Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение в Соколовой Могиле (предварительная публикация) // Скифия и Кавказ. - К., 1980. - С. 215.

131. *Богданова Н. А.* Семантика... - С. 47. - Табл. XII, 1; *Дзиговский А. Н.* Сарматские памятники II-III вв. в низовьях Днестра // Древности Северо-Западного Причерноморья. - К., 1981. - С. 123. - Рис. 4; *Яценко С. А.* Диадемы степных кочевников... - С. 16. - Рис. 1, 4; *Русяева А. С.* Религия и культы... - С. 180. - Рис. 58.

132. Золоте шиття у сарматських комплексах поки що засвідчене тільки у Соколовій Могилі. (*Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение... - С. 112; *Елкина А. К.* О тканях и золотном шитье из Соколовой Могилы // *Ковпаненко Г. Т.* Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. - С. 150. - Прим. 3-4).

133. Для визначення технологічних характеристик цього стилю, надзвичайно важливими є дані про хімічний склад й походження золотих сплавів, що використовували сарматські (*Трейстер М. Ю.* Сарматская школа художественной торевтики. К вопросу о школе Амсаласа // ВДИ. - 1994. - № 4) й античні майстри. Унікальними є дані кількісного спектрального аналізу золотих виробів з поховання біля с. Михайлівки (*Островерхов А. С.* О химическом составе металлических изделий из скифских и сарматских погребений восточной части Буджака // *Субботин Л. В., Дзиговский А. Н., Островерхов А. С.* Археологические древности Буджака. Курганы у сел Вишневое и Белолесье. - Одесса, 1998. - С. 126. - Табл. 2; *Дзиговский А. Н., Островерхов А. С.* Синергетика... - С. 122. - Табл. 2).

133а. *Редина Е. Ф., Симоненко А. В.* Клад конца II-I в. до н. э. из Веселой Долины в кругу аналогичных древностей Восточной Европы // Материалы и исследования по археологии Кубани. - Краснодар, 2000. - С. 79, 84. - Рис. 1, 3; *Трейстер М. Ю.* Сарматская школа... - С. 174. - Рис. 2. Подібна техніка в античній торевтиці з'явилася ще у V ст. до Р. Х., й отримала свій подальший розвиток у елліністичний й римський час (*Максимова М. И.* Артюховский курган. - Л., 1979. - С. 31. - № 106; *Strong D.* Greek and Roman Gold and Silver Plate. - London, 1966). Значного розвитку подібна техніка отримала у ахемідському й греко-бактрійському мистецтві (*Moorey P. R. S.* The technique of Gold-figure Decoration on Achaemenid Silver Vessels and its Antecedents // *IrAnt.* - 1988. - Vol. XXIII. - P. 231-246; *Іванов А. А., Луконін В. Г., Снесова Н. С.* Ювелирные изделия Востока: Древний и средневековый периоды // Коллекция Особой кладовой отдела Востока ГЭ. - М., 1984. - С. 21-22. - № 24-25).

134. Срібло [< accip. *sarpy* „серп”; лат. *argentum*] в давнину вважалось символом Місяця (*Топоров В. Н.* Металлы. - С. 147).

135. Калоев Б. А. Скифо-сармато-алано-осетинские параллели //История, археология и этнография Средней Азии. – М., 1968. – С. 315.
136. Барцева Т. Б. Про металургійні сплави на території Північного Причорномор'я в кінці I тис. до н. е. та в перших століттях н. е. // Археологія. – 1974. – Вип. 14. – С. 141.
137. Бронза [*фр. bronze*] – сплав міді, олова та деяких інших металів, відкритий у першій половині III тис. до Р. Х. У порівнянні з міддю має більш низьку температуру плавлення. Існує декілька версій про походження терміну. Одна з них пов'язує його з м. Бриндізі на теренах сучасної Італії. За іншими джерелами, слово має перське, або ж арабське походження (Возникновение и развитие химии с древнейших времен до XVI в. – М., 1983. – С. 57).
138. Латунь [*нім. latun*] – подвійний або ж багатокомпонентний сплав золотавого кольору на основі міді, у якому головним легіруючим елементом є цинк. Латунь з'явилася значно пізніше, ніж бронза. Найдавніший виріб із цього сплаву датується VIII-VII ст. до Р. Х., й походить із Фрігії. Сплав використовувався у художньому й зброярському ремеслі, ювелірній та монетній справі. Розквіт виробництва латуней припадає на римський час. Вартість латуні була приблизно у 2 рази більше, ніж бронзи (Барцева Т. Б. Указ. соч.; Трейстер М. Ю. Бронзолитейное ремесло Боспора // Археология и искусство Боспора. – СГМИИ. – 1992. – Вип. 10. – С. 91 и сл.; Дюков Ю. Л., Смекалова Т. Н. О наиболее раннем применении латуни и „чистой“ меди в эллинистической чеканке государств Причерноморья и Малой Азии //ВДИ. – 2000. – № 1).
139. Студницкая С. В., Кузьминых С. В. Галичский „клад“: (К проблеме становления шаманизма в бронзовом веке Северной Евразии) //Мировоззрение древнего населения Евразии. – М., 2001. – С. 151.
140. Трейстер М. Ю. Результаты спектрального анализа бронзовых украшений из Горгиипии //КСИА АН СССР. – 1983. – Вип. 174. – С. 122; Treister M. Y. Bronseworking in Bosporus according to results of spectral analyses //Berliner Beitrage zur Archdometrie. – Berlin, 1988. – В. 10. S. 21-79. Дюков Ю. Л., Смекалова Т. Н. Исследование состава монет Тиры из собрания Государственного Эрмитажа //Никоний и античный мир Северного Причерноморья. – Одесса, 1997; Островерхов А. С. О химическом составе металлических изделий... – С. 120-126. – Табл. 1-2; Крапивина В. В., Маничев В. И., Крутилов В. В. О металлургическом производстве в Ольвии (цветные металлы) //Палеоэкономика раннього залізного віку України. – К., 2004.
141. Залізо було символом постійності, жорстокості, сили тощо У Єгипті розрізняли немагнітне [символ чорної магії та злого бога Сета] й магнітне залізо, яким володіли світлі боги, які воювали з Сетом. В античній символіці залізо вважалося металом бога війни Ареса-Марса, атрибутами якого, вважалася сталева зброя (меч, кинжал, ніж тощо). Дієвими амулетами вважались також деякі залізні речі, зокрема серпи, голки, фібули, цвяхи, рибальські гачки, ключі, замки, ланцюжки, каблучки, перстні, дзвіночки тощо (Чурсін Г. Ф. Культ железа у кавказских народов //ИКИАИ. – 1927. – Вип. 4. – С. 83-84; Фрэзер Д. Д. Фольклор в Ветхом Завете. – М., 1985. – С. 454; ego же. Золотая ветвь. – С. 216-219).
142. Черненко Е. В. Скифские лучники. – К., 1981. – С. 101; Андреев В. Н., Саенко В. Н. О семантике стрел в скифском погребальном обряде //ДСПК. – 1992. – Вип. 3. – С. 158-159.
143. У деяких дослідників (Кашуба М. Т., Курчатова С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 240) викликає подив факт побутування у сарматів залізних речей культового призначення. Не потрібно забувати, що залізо здавна вважалося сакральним матеріалом. Ще у „Гляді“ залізні сокири фігурують у якості почесних подарунків переможцям на поховальних іграх на честь Патрокла (Ном. III., XXIII, 850-855).
144. Ковпаненко Г. Т. Сарматское... – С. 93, 97-98. – Рис. 98, 5-6; 99, 3-5; 100, 1, 3; 101, 1-2; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... – Вип. 2. – С. 11. – Рис. 9, 5;

Симоненко А. В. Сарматы Таврии. – С. 57; Кашуба М. Т., Курчатов С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 213, 240. – Рис. 17, 15.

145. Олово у санск. називалося *traru*. У латинській мові всі названі метали називалися *plumbum*. Свинець був *plumbum nigrum*, а сурма – *plumbum candidum*, тобто „чорний свинець” й „білий свинець”. Але насправді ці метали мають суттєві фізико-хімічні відмінності, тому для олова існувала ще й самостійна назва – *stannum* [< санскр. *sta* „стійкий, твердий”]. Гришин Ю. Л. Древняя добыча меди и олова. – М., 1980; Розен Б. Я. Соперник серебра. – М., 1984; КДР. – Т. 11. – С. 244.

146. Шангин М. Аттическая свинцовая табличка //ВДИ. – 1938. – № 1/2. – С. 101–103; Тохтасьев С. Р. Новые tabellae defixionum из Ольвии //Hyperboreus. Studia classica. – Vol. 6. – Fasc 1. – Petropoli, 2000. – С. 2002: 74. – Прим. 8; Русява А. С. Религия... – С. 167–168; Назарчук В. И. Новая находка надписи на свинцовой пластинке в Ольвии //ДП. III чтения памяти П. О. Карышковского. – ТДК. – Одесса, 1996.

147. Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... – Вып. 2. – С. 21. № 13. – Рис. 15, 13.

148. Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде //Тр. XII АС. – Т. 1. – М., 1905. – С. 182; Лукас А. Указ. соч. – С. 156, 596; Балабина В. И. К вопросу об использовании охры в катакомбных погребениях //ДД. – М., 1983. – С. 188–197; Брей У., Трамп Д. Археологический словарь. – М., 1990. – С. 184.

149. Смирнов К. Ф. Савроматы. – С. 95. – Табл. 5; Ольховский В. С. Погребально-поминальная обрядность... – С. 159.

150. ИАК. – 1903 [7]. – С. 97; ОАК за 1913–1915 гг. – С. 201. – Рис. 255; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы... – С. 8, 19; Ковпаненко Г. Т. Сарматское... – С. 78; Гросу В. И. Хронология... – С. 61.

151. Богданова Н. А. Могильник... – С. 47–48. – Табл. XIV, 1–2, 7–8; Субботин Л. В., Дзиговский А. Н. Сарматские древности... – Вып. 2. – С. 20.

152. Витоки медицини народної губляться у доісторичних часах й були спровоковані інстинктивними спробами самозбереження. Оскільки рослинна їжа займала надзвичайно важливе місце у раціоні первісної людини, це створювало передумови пізнати позитивні й негативні властивості рослин. Розвиток тваринництва також розширив знання людини про рослинний світ. Деякі рослини попали до розряду лікувальних на основі спостережень над тваринами, котрі при захворюванні вживають певний вид рослин. Таким чином, первісна емпірична ботаніка розвивалася під впливом практики, спостережень над природою й передавалася у спадок. З накопиченням таких знань створюється певна група людей, для яких лікування й гадання на рослинах стає професією, головним заняттям й способом існування. У первісних суспільствах це були різного роду чаклуни, відуни [відьми] та волхви, у практиці яких використовувалися рослини, мінерали, окремі частини тварин тощо (Щапов А. П. Исторические очерки народного мирозерцания и суеверия. – Т. 1. – СПб., 1906; Кагаров Е. Г. Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. – СПб., 1913; Зеленин Д. К. Тотемы-деревья в сказаниях и обрядах европейских народов. – М.; Л., 1937; Бромлей Ю. В. Народная медицина как предмет этнографии //Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии. – М., 1981. – С. 211–232; Бромлей Ю. В., Воронов А. А. Народная медицина как предмет этнографических исследований //СЭ. – 1976. – № 5. – С. 211–232; Антонова Е. В. Очерки... – С. 116–118; Болтарович З. Є. Народна медицина українців. – К., 1990; Токарев С. А. Ранние формы религии. – М., 1990. – С. 104–111; Топоров В. Н. Растения //МНМ. – Т. 2. – С. 368–371.

153. У індоаріїв витоки культу дерев'яного посуду пов'язуються з часами „Рігведи”, де у ритуалах використовувався виключно саме цей тип посуду (Елизаренкова Т. Я. „Ригведа” – великое начало индийской литературы и культуры //Ригведа. Мандалы. I–

IV. – М., 1989. – С. 449). Дерев'яними були й ритуальні чаші у давнього населення Східної Європи. Вважається, що з них пили сому (Отрощенко В. В. Дерев'янная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1984. – С. 75, 82; Ковалева И. Ф. Социальная и духовная культура. – С. 27; Цимиданов В. В. Социальная структура... – С. 75-76). Тільки дерев'яний посуд використовували скіфи для виготовлення іншого священного напою – кумиса (Herod. IV, 2).

154. Болтарович З. Є. Народна... – С. 107-108; Зубарь В. М., Хворостинский А. И. От язычества к христианству. – К., 2000. – С. 49.

155. Смирнов К. Ф. Савроматская и раннесарматская культуры. – С. 167. – Табл. 69, 3.

156. Борозна Н. Г. Некоторые материалы об амулетах-украшениях населения Средней Азии // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М., 1975. – С. 286; Вязьмитина М. И. Сарматское время // Археология Украинской ССР. – Т. 2. – К., 1986. – С. 215; Топоров В. Н. Можжевелик // МНМ. – Т. 2. – С. 164.

157. Ковпаненко Г. Т. Сарматское... – С. 90. – Рис. 95, 11; Шталь И. В. Эпические предания Древней Греции. – М., 1989. – С. 91; Коршунов В. А. Культ Ахилла в Северном Причерноморье и хвойные растения // Скифия и Боспор. – Новочеркасск, 1989; Охотников С. Б., Островерхов А. С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). – К., 1993. – С. 81-82; Зубарь В. М., Хворостинский А. И. Указ. соч. – С. 51.

158. У гирлі Істра існував острів Певка, тобто Сосновий. Аполлоній Родоський повідомляє, що свою назву острів отримав на честь сарматської німфи. Закоханий бог Істр захопив її у печері й перетворив у острів. Не виключено, що автор використав місцевий, але перероблений античною традицією міф.

159. Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Памятники... – С. 7. – Рис. 2.

160. Мордвинцева В. И. Полихромный звериный стиль. – С. 89. – № 69. – Рис. 28.

161. Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А. Раскопки... – С. 43. – Рис. 23, 4.

162. У індоєвропейців їй приписувалася здатність протистояти дії нечистої сили, особливо, відьмам. Образ негативної семантики верби, що „плаче”, включає такі поняття, як нещастя, печаль, смерть, похорони. У Греції верба присв'ячувалася божествам, пов'язаних з ідеєю смерті – Гекати, Персефони, Кирки тощо. Окремі її частини здавна використовувалася у медицині народній багатьох народів (Болтарович З. Є. Народна медицина... – С. 104; Топоров В. Н. Дерево мировое. – С. 396-397; Топоров В. Н. Растения. – С. 370).

163. Топоров В. Н. Растения. – С. 370.

164. Кашиба М. Т., Курчатова С. И., Щербакова Т. А. Указ. соч. – С. 203-206, 235-238. – Рис. 12, 2а-б.

165. Миллер В. Ф. Черты старины в сказаниях и быте осетин // ЖМПН. – 1882. – № 222. – Август. – С. 202.

166. Анучин Д. А. Сани, лады и кони как принадлежность похоронного обряда // Древности. – Тр.МАО. – 1890. – № 14. – С. 173-174; Смирнов К. Ф. Савроматские погребения в бассейне р. Кинделя // КСИА. – 1966. – Вып. 107. – С. 37. – Рис. 11, 3; Хазанов А. М. Указ. соч. – С. 168-170; Гаврилюк Н. А. Указ. соч. – С. 71; Яценко С. А. Сарматские погребальные ритуалы и осетинская этнография // РА. – 1998. – № 3.

167. Дволітня городня рослина. Була символом печалі й трауру (Plin. N.H., XX, 44), використовувалася для виготовлення поховальних вінків та їх золотих імітацій. Останні досить часто знаходять у некрополях античних міст Північного Понту (Стефани Л. С. Объяснение некоторых художественных произведений, найденных в 1874 г. в Южной России // ОАК за 1875 г. – СПб., 1878. – С. 16-28; Уильямс Д., Огден В. Греческое золото. – № 105, 113, 115; Скржинська М. В. Золоті вінки – нагороди ольвіополітам // Археологія. – 2002. – № 2.

168. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 52-53. - Рис. 54; Трейстер М. Ю. Сарматская школа... - С. 174. - Рис. 2.

169. У міфопоетичних традиціях є символом життя й смерті. Омела пов'язувалася з сонячним циклом й ідеєю плодючості. У цьому сенсі є зрозумілою й одна із епіклез Аполлона - Іксіос - „омеловий” [< гр. 'ixós „омела”]. Гілки омели вважались апотропеями, за допомогою яких виганялася нечисть. Широко відоме використання цієї рослини у магії й медицині народній (Мелетинский Е. М. Бальдр //МНМ. - Т. 1. - С. 160; Топоров В. Н. Омела //МНМ. - Т. 2. - С. 254.

170. Сорокина Н. П., Дзиговский А. Н., Трейстер М. Ю. Бронзовое зеркало в орнаментированном футляре из сарматского погребения у с. Михайловка //Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. - К., 1985. - С. 124-125. - Рис. 1; Дзиговский А. Н., Островецков А. С. Перстень-печать из сарматского погребения у с. Михайловка //Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. - Одеса, 2000. - С. 125-126. - Рис. 2; *их же*. Синергетика... - С. 127. - Рис. 2, 3-4.

171. Лотос є символом універсальним. Він був широко розповсюдженим у Єгипті, на Близькому Сході, в Середземномор'ї, Індії та Китаї. Квітка присвячувалася Великим Богиням типу Ісиди, Гери тощо. У стародавньому світі був широко розповсюдженим образ космічного лотосу як особливого універсального принципу, який править світом (Топоров В. Н. Лотос //МНМ. - Т. 1. - С. 71-72).

172. У міфології лілія має загальну для квітів амбівалентну семантику. Біла квітка асоціюється з чистотою та невинністю. Семітські народи пояснюють походження лілії зі сліз Єви, вигнаної з раю. З іншого боку, лілію пов'язують зі смертю й потойбічним світом. Персефону було вкрадено Аїдом до підземного царства тоді, коли та збирала лілії та фіалки (Ovid. Met., V, 392). У деяких народів вважалося, що у вигляді лілії з'являються душі померлих людей. Лілія була тісно пов'язана з ідеєю плодючості (Мейлах М. Б. Лилия //МНМ. - Т. 2. - М., 1992. - С. 55).

173. Трейстер М. Ю. Сарматская школа... - С. 174. - Рис. 2.

174. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 123; Голиков В. П. Исследование золотых нитей шитья //Ковпаненко. Г. Т. Сарматское погребение I в. н. э. на Южном Буге. - С. 140.

175. Жуковская Н. Л. Категории и символика... - С. 166.

176. Ковпаненко Г. Т. Сарматское погребение... - С. 25.

177. Гросу В. И. Новые... - С. 39; Гудкова А. В., Фокеев М. М. - Указ. соч. - С. 8; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 25; Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А.. Раскопки... - С. 35; Симоненко А. В. Сарматы Таврии. - С. 10; *его же*. Сарматське поховання з тамгами на території Ольвійської держави //Археологія. - 1999. - № 1. - С. 106.

178. Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 60-62. - Рис. 62-63; 81-82. - Рис. 86-87; 97. - Рис. 100, 4; 101, 4-5.

179. Мошкова М. Г. Памятники... - Табл. 17, 26; Смирнов К. Ф. Савроматы. - С. 22-32, 107. - Рис. 33.

180. Манцевич А. П. Находка... - С. 169. - Рис. 2-4; Ковпаненко Г. Т. Указ. соч. - С. 98. - Рис. 103; 104, 5.

181. [Нім. *Perlmutter* < *Perle* перлина + *Mutter* мати] - внутрішній шар мушлів-перлинниць, який складається з найтонших платівок арагоніту і органічної речовини конхіоліну. Шар дає подвійне райдужне переломлення променю, що й провокує характерне переливчасте забарвлення (Лукас А. Указ. соч. - С. 89; Куликов Б. Ф. Указ. соч. - С. 99; Алексеева Е. М. Указ. соч. - Т. 3. - С. 27-28, 30-31).

182. Яценко С. А. Диадемы... - С. 17; Федоров Г. Б. Позднесарматский могильник у с. Криничное //Древности Восточной Европы. - МИА. - 1969. - № 169. - Рис. 2, 7; Дергачев В. А. Материалы... - С. 90, 106-107, 116, 118. - Рис. 28, 6; 36, 6; 40, 11; 42, 21; Гросу В. И. Новые сарматские памятники... - 33-34. - Рис. 5, 5; Гудкова А. В., Фокеев М. М. Земледельцы и

кочевники... - С. 13, 41-42. - Рис. 4, 9-11; *Дворниченко В. В., Федоров-Давыдов Г. А.* Раскопки курганов... - С. 25-26. - Рис. 7, 6; *Скрипкин А. С.* Азиатская Сарматия. - С. 88. - Рис. 32, 40; *Субботин Л. В., Дзиговский А. Н.* Сарматские... - Ч. 1. - С. 7, 9. - Рис. 3, 10, 14, 18, 24; 4, 13, 18; *их же.* Сарматские... - Ч. 2. - С. 10. - Рис. 2, 9-14; 9, 4; *их же.* Сарматские... - Ч. 3. - С. 7-8, 13. - Рис. 5, 8-9; 6, 13-14, 18-19; 7, 6-7; 11, 6-8; *Симоненко А. В.* Сарматы... - С. 72. - Фото 6-10; *Беспалый Е. И.* Позднесарматское... - С. 162.

183. *Гудкова А. В., Фокеев М. М.* Земледельцы... - С. 30; *Гросу В. И.* Хронология... - С. 77.

184. *Шелов Д. Б.* Танаис и Нижний Дон в первые века н. э. - М., 1972. - С. 89-91.

185. *Островецков А. С., Охотников С. Б.* Римские орлы в памятниках прикладного искусства Тире // СППК. - 2004. - Т. XI. - С. 186.

186. Під перлами у геммологічній літературі розуміють округлі, або ж неправильної форми утворення, що виникли внаслідок відкладення шарів арагоніту навколо якої-небудь чужорідної речовини у мантії внутрішніх нутрощах молюсків, які мають мушлі з внутрішнім перламутровим шаром. Колір: суто білий, білий з рожевими відтінком, блідо-блакитний, або ж блідо-зелений. Побутовали перли річкового й морського походження. Частину річкових й морських перлів у давнину добували у Північному Надчорномор'ї (*Лукас А.* Указ. соч. - С. 604-605; *Куликов Б. Ф.* Указ. соч. - С. 60-61; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. - Т. 2. - М., 1967. - С. 46).

187. „Скло” - термін збірний. Він послуговує для визначення широкого об'єкту дослідження. Давнє скло розглядається і як матеріал, і як елемент виробничої діяльності, і як пам'ятка художньої й ідеологічної культури епохи. Скло є одним з найдавніших штучних матеріалів, які винайшло людство ще на світанку своєї історії. На північних берегах Чорного моря привізні вироби зі скла з'явилися ще у пізньотрипільський час, спорадично зустрічаються у ямних, катакомбних, сабатинівських, білозерських й кіммерійських комплексах. Якісно новий етап у споживанні скла населенням Східної Європи настав в античний час. Тоді до давньогрецького й варварського населення краю завозилися не тільки найрізноманітніші прикраси, але й посуд та інші вироби (*Щанова Ю. Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. - М., 1983. - С. 6; *Дзиговский А. Н., Островецков А. С.* Стеклоделие как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени. - Одесса, 2000; *Островецков А. С.* Древнейшее археологическое стекло Восточной Европы (конец IV тыс. до н. э. - первая половина VII в. до н. э.) // SP. - Земля Триполиада. - 2001-2002. - Вып. 2).

188. Термін використовується для визначення матеріалу, вироби з якого, набули широкого розповсюдження на великих обширах ойкумени в епоху бронзи і античний час. Основу подібних „фаянсів” складає товчений кварц у суміші зі зв'язуючою речовиною та барвником. У якості зв'язуючої речовини ремісники використовували „египетський натр”, поварену сіль та попел рослин. Фарбниками були з'єднання міді, кобальту, марганцю та заліза. Із „египетського фаянсу”, з огляду на його декоративні [близькі до деяких самоцвітів - бірюзи й лазурита, а також скла] й технологічні якості, виготовляли невеличкі прикраси, амулети й апотропеї, хоча відомі й вироби більших форм - посуд, статуетки тощо. У пізньоелліністичний та римський час виробництво „фаянсів” було налагоджено і в деяких містах Північного Причорномор'я, звідки вони завозилися до пізніх скіфів та сарматів (*Лукас А.* Указ. соч. - С. 282 сл.; *Качалов Н. Н.* Стекло. - М., 1959. - С. 45; *Алексеева Е. М.* Указ. соч. - Т. 1. - С. 23-49; *Левина Э. А., Островецков А. С.* Античные фаянсы в собраниях ОАМ // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. - К., 1989; *Островецков А. С.* Стародавні „фаянси” як історичне явище у пам'ятках епохи бронзи - початку заліза на території Східної Європи (III - перша половина I тис. до н. е.) // СППК. - 2004. - Т. XI.

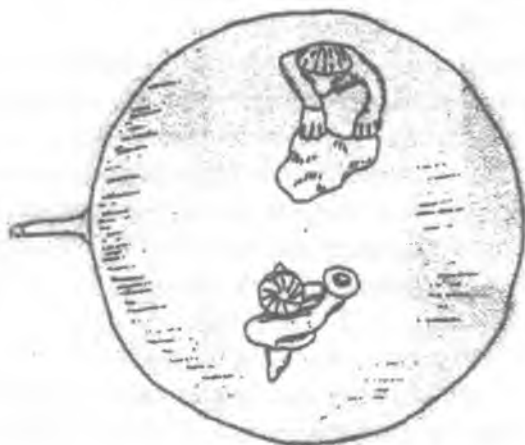
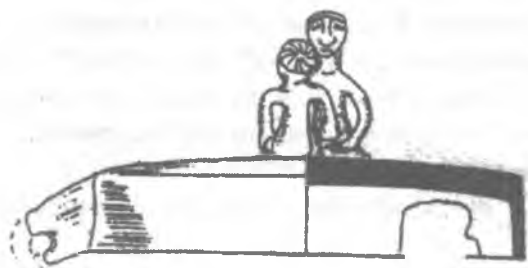

Рис. 1. Кришка кальміуського бронзового казана з зображенням сцени виготовлення сакрального посуду (за В. І. Мордвинцевою)

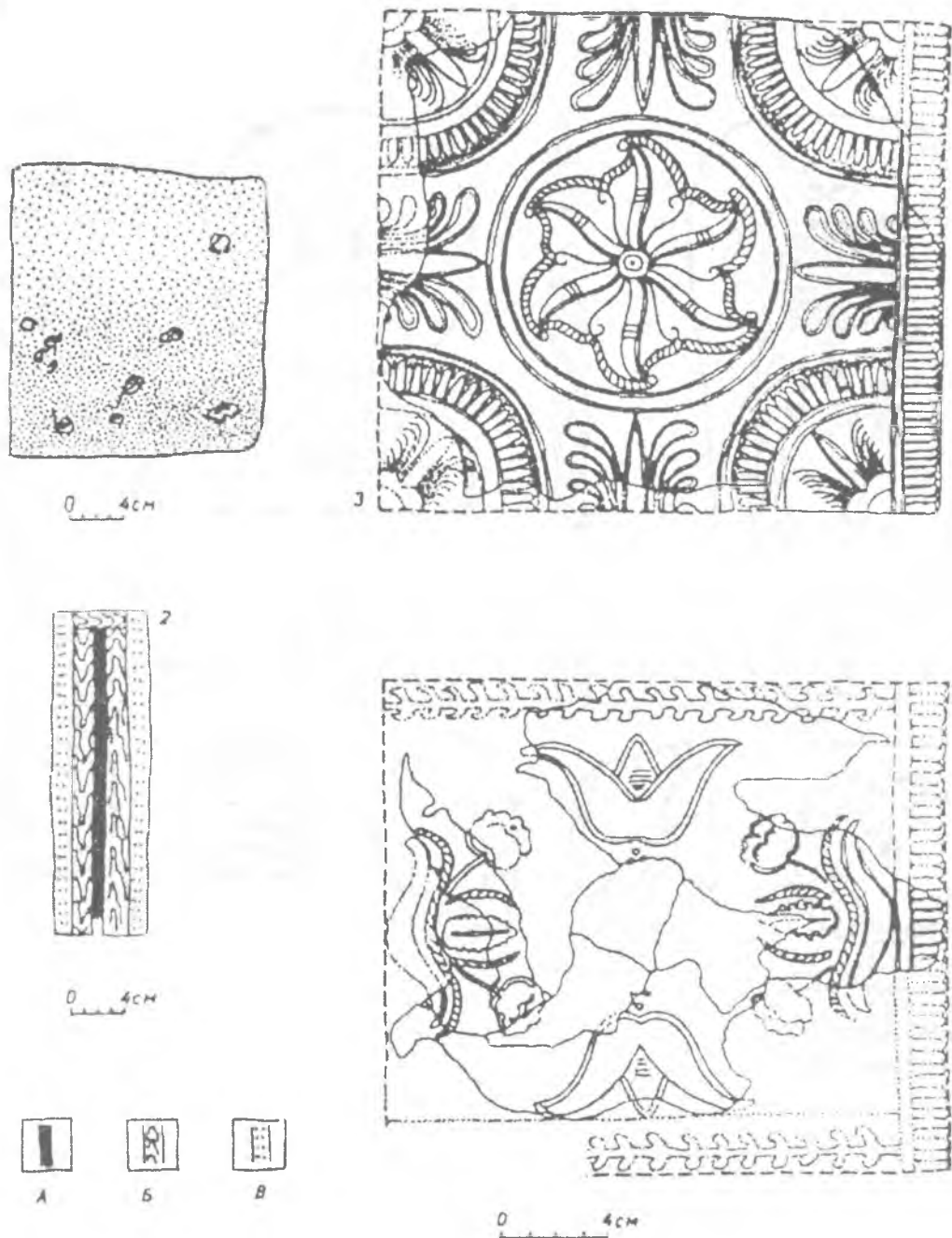

Рис. 2. Дзеркало з поховання біля с. Михайлівка

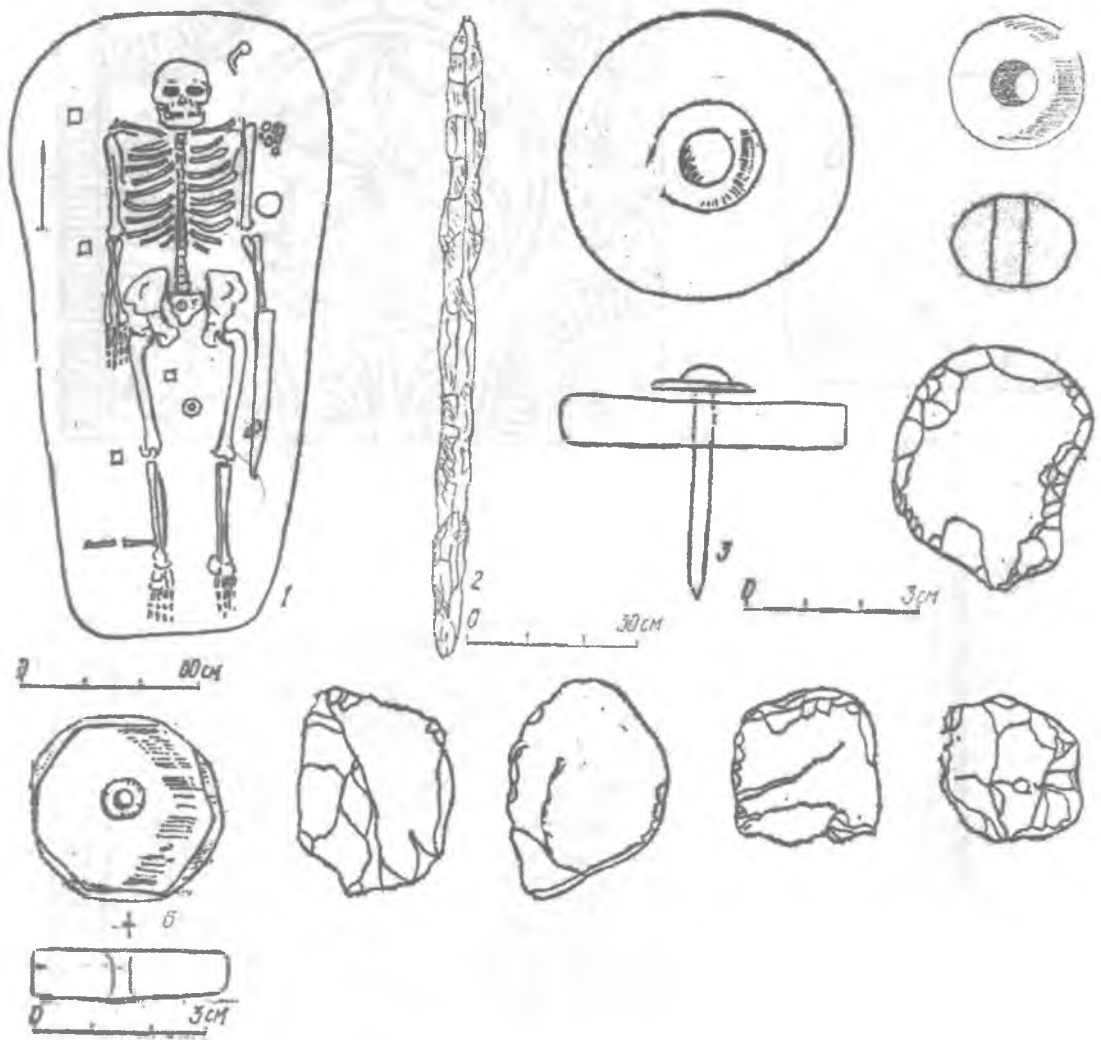

Рис. 3. Поховання з набором крем'яних виробів біля с. Маяки, у Нижньому Подністров'ї

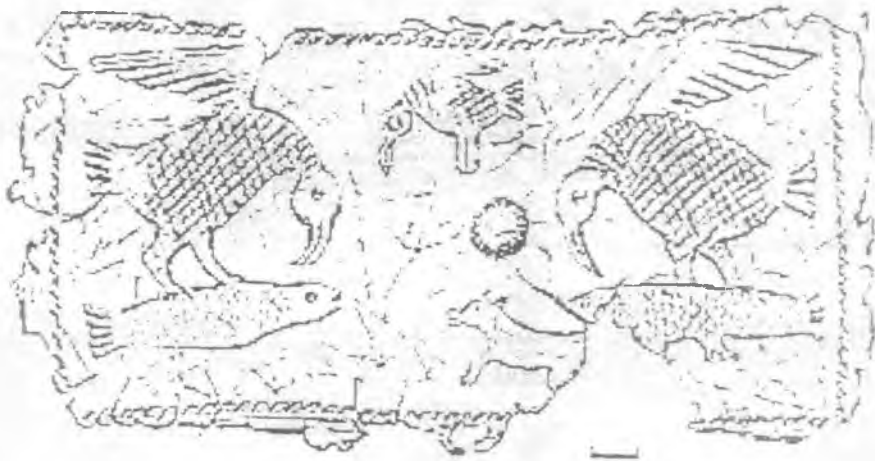

Рис. 4. Залізна, шлакована золотом, пластина з зображенням сакральних сцен з ранньосарматського „скрабу” поблизу с. Весела Долина

Рис. 5. Діадема-гривна з 10-го Кобяковського кургана (за В. І. Мордвинцевою)